

ZSOLDOS ATTILA

Visegrád vármegye és utódai

Szent István király 1009-ben oklevelet állított ki a veszprémi püspökség javára, mely a püspökséget gazdagító néhány birtokadomány mellett az uralkodó azon döntését foglalta írásba, miszerint „négy várat, nevezetesen Veszprémet, ahol a püspökség székhelye van és Fehér várat, Kolon és Visegrád várakat minden egyházukkal ... nem különben összes határaikkal és területekkel Szent Mihály veszprémi egyházának rendeljük alá”.¹ Az idézett szöveg értelmezése ma már vitán felül áll a magyar történetírásban: a király a veszprémi püspök egyházmegyéjének kiterjedését határozta meg.² Kétségtelennek tekinthető tehát, hogy az országnak az a része, melyet a világi igazgatás intézményei közül az említett négy vár megyéjének együttes területe jelölt ki, maradéktalanul megfelel az egyházigazgatás „veszprémi egyházmegye” fogalmának.

A veszprémi egyházmegye és a világi igazgatás területi egységei közötti kapcsolatot 13–14. századi adatok, kiváltképp az 1330-as évekből való pápai tizedjegyzékek alapján megrajzolható képe lényegesen különbözik az 1009. évitől. Ekkor ugyanis az egyházmegye magában foglalta Veszprém megyét (kivéve annak északnyugati részét, mely a győri püspökség pápai főesperességét alkotta), Somogy megyét, Zala megyét (kivéve a zágrábi püspökség bekcsényi főesperességeként szereplő Muraközt), Fejér megye dunántúli részét (a megye keleti, a Duna–Tisza közén lévő területei részint a váci püspökséghez, részint a kalocsai főegyházmegyéhez tartoztak), Pilis megyét, Pest megye dunántúli részét (a megye területének a Duna bal partján fekvő, nagyobbik hányada a váci püspökséghez tartozott), Esztergom megyének a Duna jobb partján lévő déli felét (kivéve magát Esztergom városát, mely a bal parti megyerésszel együtt az esztergomi főegyházmegyéhez tartozott) s Komárom megyének az egykori Rákos-patakig – a mai Által-érig – terjedő keleti sávját, továbbá magáénak tudhatta a püspökség a mai Csepel-sziget egyházait is.³

Munkahipotézisként egyelőre elfogadva azt a feltételezést, hogy a veszprémi egyházmegye kiterjedése 1009 és az 1330-as évek között nem ment át számottevő változásokon, arra a megállapításra juthatunk, hogy az 1009. évi oklevél négy várnak „határai” lefedik az előbbieken felsorolt 13–14. századi megyék és megyeré-

1 *Diplomata Hungariae Antiquissima* I. (= DHA) Edendo operi praefuit Georgius Györffy. Budapestini 1992. 52–53.

2 Az oklevél keltére és értelmezésére ld. *Györffy György: Székesfehérvár feltűnése a történeti forrásokban*. In: *Székesfehérvár évszázadai*. I. Szerk. Kralovánszky Alán. Székesfehérvár, 1967. 22–23.

3 Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve. I–II. (= MEF) Szerk. Ortway Tivadar. Bp. 1891–1892., I. 283–284.

szek együttes területét. Ha ez valóban így van, akkor az érintett országrészben a világi igazgatás intézményeinek jelentős mértékű átalakulásával kell számolnunk az Árpád-kor folyamán. A változások megismerése érdekében érdemes szemügyre venni a részleteket.

Bizonyosnak tekinthető, hogy az 1009. évi oklevélben emlegetett *Wesperen civitas comitatusa* lényegében azonos a későbbi Veszprém megyével. Hasonlóképpen kétségtelennek tartható, hogy *Alba civitas comitatusa* alatt Fejér megye értendő. A Szent István oklevelében szereplő harmadik ispánság, Kolon azonosítása már jóval kevésbé egyértelmű. A veszprémi püspökségnek juttatott adományok sorában említi az okmány a Kolon vár megyéjében (*in pago Colocensis [recte: Colonensis] civitatis*) fekvő *Morzolfew* (Marcalfő, ma Sümeg)⁴ birtokot, mely az utóbb Zala néven ismert megye területén feküdt a középkorban. Érthető tehát, hogy a magyar történetírásban meglehetősen elterjedt az a nézet, mely szerint Kolon a későbbi Zala megyének felel meg, s a névváltozás háttérében az áll, hogy az ispánság központját Kolonvárról idővel Zalavárra helyezték át. Más felfogás ezzel szemben úgy véli, hogy a Kolon–Zala névcseré háttérében ennél jelentősebb igazgatástörténeti változások állnak. Feltűnő ugyanis, hogy az 1009. évi oklevél nem tesz említést Somogy megyéről, jöllehet az később egyházigazgatási tekintetben teljes egészében a veszprémi püspökség alá tartozott. Az a magyarázat, mely Somogy említésének hiányát annak tulajdonítja, hogy a Koppány „somogyi vezér” felett aratott győzelmét követően Szent István a pannonhalmi apátságnak adta az egyébként a megyéspüspököt megillető somogyi tizedeket, nem kielégítő. A püspöki joghatóság és a tizedszedés joga közé ugyanis nem lehet egyenlőségjelet tenni,⁵ arra pedig, hogy a pannonhalmi apátság a Somogy feletti püspöki joghatóság egészét elnyerte volna, nincs adat. Reális lehetőségként kell tehát számolni azzal, a szakirodalomban már korábban felmerült megoldási javaslattal, mely az 1009-ben említett Kolon ispánságot a későbbi Zala és Somogy megyék együttesében keresi.⁶

Az 1009-ben a veszprémi püspökséghez tartozó negyedik várat az oklevél Visegrádnak (*Vyssegrad civitas*) nevezi. Az oklevél ezzel olyan rejtvényt adott fel, mely mindmáig fejtörésre készíti a magyar történetírást: Visegrád vár ispánsága (*comitatus Vyssegradiensis civitatis*) ugyanis kizárólag ezen egyetlen forrásunkban fordul elő. Miféle ispánság volt a visegrádi? Az ország mely részére terjedtek ki az oklevélben emlegetett „határai és területei”? Kapcsolatban állt-e, s ha igen, milyenben azon megyékkel, amelyek a 13–14. századi adataink szerint a veszprémi egyházmegye alá tartoztak? Mikor és milyen körülmények között szűnt meg? Az alábbiakban ezeknek a kérdéseknek a megválaszolására teszünk kísérletet.

4 Györffy György: István király és műve. Bp. 1977. 182., 406.

5 Solymosi László: Veszprémi püspökség. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Bp. 1994. 728.

6 A kérdésre összefoglalóan ld. Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988. 247–248., Kolonvárra; Bóna István: Az Árpádok korai várainól. 11–12. századi ispáni várak és határ-
várak. Debrecen, 1995. 41.

Visegrád vármegye

A visegrádi ispánsággal kapcsolatosan felmerülő kérdések némelyike, sok mással elentétben, tisztázottnak tekinthető. Nincs ok például kételkedni abban, hogy az 1009. évi oklevélben említett Visegrád alatt a ma is ezen a néven ismert település értendő, jóllehet a 11. század „Visegrád vár”-a nem azonos sem a mai vízivárral, sem a fellegréval. A régészeti kutatások a Sibrik-dombon tárták fel azt a római erődből átalakított ispánsági központot, melyet Szent István oklevele *Vyssegrad civitas*-nak nevez.⁷

Hasonlóképpen egyértelmű felelet adható a visegrádi vár ispánságának jellegét firtató kérdésre. A *comitatus* („ispánság”) terminus meglehetősen sokféle jelentésben volt használatos az Árpád-kor latinságában különféle, egymástól lényegbevágóan különböző intézmények állandó vagy alkalmi elnevezéseként.⁸ Tekintettel azonban arra, hogy Visegrád vár ispánsága éppúgy alkalmas volt a veszprémi egyházmegye területe egy részének meghatározására, mint a későbbiekben megyeként szereplő Fejér vagy Veszprém, kétségtelen, hogy a visegrádi ispánság az említettekhez hasonló, környezetétől egybefüggő határokkal elválasztott, az ispánsághoz tartozó (vár)birtokokon túlmenően más – világi és egyházi – birtokosok földjeit is magában foglaló területtel rendelkező vármegye volt.⁹

Visegrád vármegye egykori területének a meghatározása már jóval nehezebb, még akkor is, ha Szent István 1009. évi oklevele a megye kiterjedését illetően több támpontot kínál. A szöveg előadja ugyanis, hogy a király „Visegrád megyéjében egy Duna fölött fekvő falut, melynek jobb felén az *Apurig* nevű patak folyik” adományozott a veszprémi püspökségnek. Az itt említett Aporügy a mai Bükkös-patakkal, maga a falu pedig Szentendrével azonosítható,¹⁰ ahol is 1146. évi adat szerint a veszprémi püspöknek akkor már udvarháza (*curia episcopalis*) állott.¹¹ Visegrád megyéje a Duna-kanyar Visegrád és Szentendre közötti szakaszára ezek szerint bizonyosan kiterjedt. Valószínűtlen ugyanakkor, hogy maga a megye erre a rendkívül kicsiny területre korlátozódott volna, mégpedig két okból. Egyfelől nincs tudomásunk arról, s feltételezni sincs okunk, hogy akár Veszprém, akár Fejér megye északi határa valaha is elérte volna a Duna vonalát, másfelől viszont éppígy annak sincs nyoma, hogy a veszprémi egyházmegye északi határa ne a Duna lett volna. Szükségképpen adódik ilyenformán a következtetés: az 1009-ben említett Visegrád vár megyéje – azaz Visegrád vármegye – felölelte a veszprémi püspökség északi területének egészét. A kérdés mármost az, pontosan mit értsünk a veszprémi püspökség „északi területei”-n.

⁷Soproni Sándor: A visegrádi római tábor és középkori vár. *Archaeologiai Értesítő* (= AÉ) 1954. 49–54.; Szőke Mátyás: Visegrád. Ispánsági vár. Bp. 1986.; Bóna I.: i. m. 22.

⁸Kristó Gy.: i. m. 122–137., vö. még A magyarországi középkori latinság szótára. *Lexicon latinitatis medii aevi Hungariae*. A szerk. biz. eln. Harmatta Lános. II. Bp. 1991. 197–198.

⁹Vö. Kristó Gy.: i. m. 251.

¹⁰Karácsonyi János: Szent István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. Bp. 1891. 58., 70.; Györffy Gy.: István király i. m. 182–183.

¹¹A pannonthalmi Szent-Benedek rend története. (= PhRt) I–XII. Szerk. Erdélyi László és Sörös Pongrác. Bp. 1902–1916., I. 599.

Az előzőekben azzal a feltételezéssel éltünk, hogy a veszprémi püspökség az 1009 és a 13–14. század fordulója között eltelt jó három évszázad folyamán nem szenvedett el jelentősebb területi változásokat. E hipotézis fenntarthatósága a korai Fejér és Visegrád megyék keleti határainak hollétén áll vagy bukik. Fejér megye ugyanis a 13. században már bizonyosan magában foglalta a Duna–Tisza közének egyes részeit, s ha ez így volt a 11. század elején is, van alap feltételezni, hogy a szomszédos Visegrád megye szintén kiterjedt a Duna mindkét partjára. Márpedig, ha az ezredfordulót közvetlenül követő években a veszprémi püspökség – Kolon és Veszprém megyék mellett – Fejér és Visegrád megyék együttes területével volt azonos, akkor a veszprémi püspökség eredetileg, 1009-ben mindenesetre, maga is átnyúlt a Duna–Tisza közének északi részeire, s így a fenti hipotézis – az egyházmegye északkeleti határainak vonatkozásában legalábbis – megdőlt. Ebben az esetben a Duna vonala akkor válhatott a veszprémi püspökség északkeleti határává, amikor a püspökséggel kelet felől szomszédos váci egyházmegye létrejött.¹²

A váci püspökség megszervezésének pontos időpontja – hasonlóan a középkori magyar egyházmegyéek többségéhez – nem ismeretes, mindenesetre 1075-ben már említik a püspökség egyik birtokát.¹³ Az alapítást a középkori hagyomány ugyan I. Géza király nevéhez kapcsolja,¹⁴ ám valószínűbbnek tűnik, hogy a váci püspökséget valójában Szent István szervezte meg uralkodásának végén, az 1030-as években.¹⁵ A püspökség létrehozásának kései, a magyarországi egyházszervezésnek az ezredforduló körüli évekre tehető első hullámához képest másodlagos volta jól felismerhető nyomokat hagyott az egyházmegye területi jellemzőiben. A magyarországi egyházmegyéek kiterjedése ugyanis általában igazodik a világi igazgatás területi egységeinek határaihoz.¹⁶ Ennek megfelelően rendszerint több ispánság, illetve vármegye együtt alkot egy-egy egyházmegyét, miként azt a veszprémi egyházmegye területét négy vármegye megnevezésével meghatározó 1009. évi oklevél szemléletesen példázza. A váci püspökséget ezzel szemben az a feltűnő sajátosság jellemzi, hogy 13–14. századi adatok alapján ismert területe nem teljes megyékből, hanem – egyetlenként a középkor magyar egyházmegyéi közül – kizárólag megyerészekből, töredékekből áll össze. Ez a körülmény a legegyszerűbben azzal magyarázható, hogy az ország ezen területén a megyeszervezés már befejeződött, mire a váci püspökség alapítására sor került. Új, egyházigazgatási szempontból egyedül a váci püspökséghez tartozó megyék ki-

12 Györffy György: Budapest története az Árpád-korban. In: Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Szerk. Gerevich László. Bp. 1973. (Budapest története I.) 263.; Györffy Gy.: István király i. m. 182–183.

13 DHA I. 216.

14 *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* (= SRH) I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Budapestini 1937–1938., I. 394–395.

15 A püspökség alapításának kérdéséhez ld. *Gerics József*: Krónikáink szerepe a középkori jogéletben. A váci egyházalapítás krónikás hagyományának kritikájához. *Levéltári Közlemények* (= LK) 1962. 3–14.; *Mezey László*: A váci püspökség kialakulása. In: *Váci egyházmegyei almanach*. Szerk. Dr. Bánk József. Vác, 1970. 13–33.; *Györffy György*: István király i. m. 327–328.; *Kristó Gy.*: i. m. 428–430. (ahol Péter király is a lehetséges alapítók között szerepel, vö. még i. m. 434.); *Györffy György*: Vác városa az Árpád-korban. LK 1992. 53–60.

16 *Kristó Gy.*: i. m. 210–214.

alakítására már nem volt tér, teljes vármegyé(ke)t pedig – amint az a végeredményből megítélhető – nem akartak elcsatolni a már meglévő egyházmegyéktől. Ilyen körülmények között kézenfekvő megoldásként kínálkozhatott, hogy a szomszédos egyházmegyék egy-egy darabjának, azaz egy-egy „megyetörédéknek az új püspökség alá rendelkezésével alakítsák ki a váci egyházmegyét. Így történhetett, hogy az eredetileg más egyházmegyékhez tartozó Nógrád, Szolnok, Csongrád és Fejér megyék részeit a váci püspökséghez csatolták, aminek következtében az egyházigazgatási határok két részre osztották ezeket a megyéket. Némileg más a helyzet a szintén a váci püspökséghez került, utóbb Pest megyéhez tartozó részek esetében. A váci püspökség határai ugyanis – ellentétben az előbbieken felsorolt megyékkel – Pest megye határait nemcsak metszik, hanem részben követik is. Az egyházmegye nyugati határa, a Duna, kettészeli a 13. századi Pest megyét is, ugyanakkor viszont a váci püspökség keleti határa a Zagyva folyó volt, azaz a püspökség határainak ezen egyetlen szakasza megyehatárral esett egybe, jelesen a Pest megyét (Heves)Újvártól elválasztó vonallal.¹⁷ Ez a körülmény alkalmasint arra vall, hogy itt már a váci püspökség megalapítása előtt is határvonal, mégpedig – az általános tendenciának megfelelően – egymást fedő világi és egyházigazgatási határ volt. A kérdés legfeljebb az lehet, hogy mely egyházmegyét és mely vármegyét választotta el egymástól e határ. Tekintettel arra, hogy – a 13. századi állapotok szerint – annak a Pest megyének a keleti határáról van szó, mely megyének a dunántúli területe egyházigazgatásilag a veszprémi püspökséghez tartozott, aligha adható más válasz, mint hogy a szóban forgó határ eredetileg, s így 1009-ben is, a veszprémi és az egri egyházmegyét választotta el egymástól. Ez esetben pedig a világi igazgatás területi intézményei közül csak Visegrád megye lehetett az, mely ezen a szakaszon határos volt (Heves)Újvár megyével, hiszen Fejér, Veszprém vagy Kolon vonatkozásában még csak feltételezni sem lehet, hogy területük valaha is a Zagyvaig terjedt volna. Fejér megye korai területi viszonyaitól függetlenül is igazolható tehát, hogy Visegrád vármegye a Duna mindkét partjára kiterjedő igazgatási egység volt.

Ez a rekonstrukció, mely nem előzmények nélkül való történetírásunkban,¹⁸ nyilvánvaló ellentétben áll azon megállapításokkal, amelyekre Kristó Gyula jutott az Árpád-kor világi és egyházi igazgatásának kapcsolatait vizsgálva. Kristó tézisszerű tömörséggel megfogalmazott álláspontja szerint eredetileg „nem volt olyan vármegye, amelynek területe két egyházmegye között oszlott volna meg”.¹⁹ Véleményét részben a Kálmán király korában egyházmegyénként megszervezett s zsinatnak (*synodus*) nevezett sajátos bíraskodási fórumra vonatkozó egyik törvényhely²⁰ általa adott értelmezésére, részben néhány megye területének kialakulását illető megfigyeléseire alapozta. Megítélése szerint mindazon megyék (pl. Esztergom, Fejér, Komárom, Nógrád, Szolnok), amelyek a 13–14. században egyházigazgatási szempontból

17 Györffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. (= Tört. földr.) I³–III. Bp. 1987., III. 49. 18 Vö. Györffy Gy.: Budapest i. m. 263.

19 Kristó Gy.: i. m. 213.

20 Kálmán I. 2. tc. (*Závodszy Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Függelék: A törvények szövege.* Bp. 1904. 184.)

megosztottnak mutatkoznak – azaz területük több egyházmegyéhez tartozik –, jelentős területi változásokon mentek át Árpád-kori történetük folyamán. E változásokban Kristó szerint kulcsszerep jutott a várispánságokhoz tartozó népek spontán mozgásának, melyet az illető várispánság (ill. megye) „expanzió”-jának nevez.²¹ Ezt az elméletet alkalmazva Kristó úgy véli, hogy Visegrád vármegye eredetileg a Duna jobb partjáiig kiterjedő igazgatási egység volt, melynek felbomlása a „szomszédos megyék expanziójának” tulajdonítható.²²

Kristó Gyula elmélete az Árpád-kori megyefejlődés jó néhány rendhagyónak számító jelenségére kínál átfogó magyarázatot, miközben közvetlenül érinti Visegrád vármegye történetének nyitott kérdéseit is. A nagy horderejű, s beigazolódása esetén számos eddig megoldatlanul maradt kérdést tisztázó elmélet kétségtelenül alapos, minden részletre kiterjedő vitát érdemelne, melyre azonban jelen írás, már csak terjedelmi korlátai miatt is, nem vállalkozhat. Az alábbiakban ezért csupán néhány észrevétel megfogalmazására szorítkozunk.

Mindenekelőtt a leghatározottabb kétségek merülnek fel a tekintetben, hogy egy megye területének változását valamely várispánság népeinek spontán helyváltoztatásával lehetne összefüggésbe hozni. A várispánságok népei – legyenek azok akár várnépbeliek, akár várjobbágyok – szolgai jogállásúak voltak, azaz nélkülözték a lakóhely – és a szolgálat – megváltoztatásának szabadságát.²³ Ebből fakadt, hogy az elszökött vagy szétszéledt, vagy akár az utazással járó megbízatásának teljesítése után vissza nem térő várnépbelieket felkutatták és eredeti szolgálatukba visszakényszerítették, ami aligha történt meg az elhagyott lakóhelyre való visszahurcolás nélkül.²⁴ Annak feltételezése, hogy ez utóbbi talán mégsem következett be mindenkor, legfeljebb azon jól ismert jelenség egyik lehetséges magyarázatához szolgálhat alapul, mely szerint egy-egy – nem Szolgagyőr-típusú – várispánságnak esetenként megyéjétől meglehetősen távolságra is voltak birtokai. Ilyen helyzet ugyanis előállhatott oly módon, ha a lefülelt szökevényeket meghagyták ugyan új lakóhelyükön, de helyreállították felettük eredeti ispánjuk joghatóságát. Meglehet persze az is, hogy alkalmanként várszervezeti népek a maguk ispánjának ösztönzésére vagy utasítására vettek birtokba valamely földet. Az ilyen akció azonban éppen a spontaneitást nélkülözte, s maga a feltételezés is legfeljebb az addig lakatlanul álló területek esetében lehet indokolt. A feltételezett „expanzió” ugyanis, ha az valamely már létező megye területére irányult, értelemszerűen az azt elszenvedő megye joghatóságának jelentős sérelmét, egyes esetekben pedig – amint az éppen Visegrád megye esetében felmerült – teljes megszűnését eredményezte volna. Nehéz elképzelni, hogy az érintett megye ispánja tétlenül szemlélte megyéje és vele együtt politikai befolyást, társadal-

21 Pl. *Kristó Gy.*: i. m. 171–172., 434–440.

22 I. m. 252.

23 *Bolla Ilona*: A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. Bp. 1983. 220–230.; *Zsoldos Attila*: Nemzetiség és várjobbágyosság. Megjegyzések a várjobbágy-nemzetiségek számának kérdéséhez. Turul 1993. 20–25.

24 Szt. László III. 2. tc., Kálmán I. 38–39. tc. (*Závodszy L.*: i. m. 173–174., 188.); 1221: Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom. (= VR) Karácsonyi János és Borovszky Samu közreműködésével kiadja a váradi káptalan. Bp. 1903. 315. sz.

mi presztízst és nem utolsósorban jövedelmeket biztosító tisztsége elvesztését. Hogy egyes megyék jelentős területi változásokon mentek át az Árpád-kor évszázadai folyamán, az vitán felül áll, ám ezen változások háttérében sokkal inkább indokolt a királyi hatalom döntéseit keresni, mint valamiféle spontán településtörténeti folyamatot.

Kérdésesnek tűnik továbbá, hogy a Kálmán kori zsinati bírászkodásra vonatkozó törvényhely elbírja-e Kristó Gyula nagyívű elméletének terhére. A törvény arról rendelkezik, hogy évente kétszer minden egyházmegyében olyan zsinatot tartsanak, amelyen „mind az ispán, illetőleg az ispánok, mind a többi tisztség viselői az ő püspökükhöz” összegyűlnek és különféle ügyekben ítélik meg.²⁵ A törvény szövege tagadhatatlanul felkínálja azt az értelmezési lehetőséget, amellyel Kristó él, ti. hogy keletkezésének idején az egyházmegyei és a vármegyei határok pontosan megfeleltek egymásnak, s így eleve nem lehetett kétséges, melyik zsinati bíróságon kell egy-egy megyésispánnak megjelennie. Hogy valóban ilyen egyértelmű-e a helyzet, afelől más, szintén a zsinati bírászkodásra vonatkozó cikkelyek támasztanak kétségeket. A törvény két ispán egymás közötti perét is az említett zsinat elé utalta.²⁶ A törvény esetleges végrehajtása során az nyilván nem okozott nehézséget, ha a vasi ispán a sopronival vagy a zalai a somogyival perelt, hiszen az előbbi esetben a győri, az utóbbiban a veszprémi egyházmegye zsinata volt az illetékes. Azt viszont már csak találgathatjuk, hogy melyik egyházmegye zsinata elé tartozott a két különböző egyházmegyében tevékenykedő ispán pere: hol ítélik meg, ha a vasi ispán történetesen a zalaival, vagy a somogyi a baranyaival akaszkodott össze. Meglehet, hogy részben ez a bizonytalanság késztette a törvényalkotót arra, hogy ismételtén foglalkozzék az ispánok egymás elleni pereskedésével; ez alkalommal már úgy rendelkezve, hogy az ilyen pert vagy a zsinati bíróság vagy a szomszéd ispán előtt folytassák le.²⁷ Annak meghatározásával, hogy adott esetben melyik „szomszédos ispán” (*vicinus comes*) vegyen részt az eljárásban, a törvény adós maradt, ami éppen nem csodálatos, mivel az Árpád-kori – és általában a középkori – törvényektől aligha várható el egy-egy kérdés minden részletre kiterjedő szabályozása. Mindezen körülmények folytán lehetséges, de talán a kívánatosnál merevebb értelmezésnek tűnik a zsinati bíróságok felállításáról rendelkező törvénycikk alapján azt feltételezni, hogy 1100 táján egyházmegyei határ által kettéosztott megyék nem voltak. Ilyenek éppenséggel lehettek – megítélésünk szerint voltak is –, csak hogy a tipikust nem ezek, hanem – a 13–14. századi állapotoknak mindenben megfelelően – a teljes területükkel egyetlen egyházmegyéhez tartozó megyék képviselték. A törvényhozó pedig, amint az indokoltan feltételezhető, az általánosan jellemző helyzetet tükröző rendelkezést hozott, s azt már a törvény esetleges alkalmazóinak találékonyságára bízta, hogy miként birkóznak meg a tipikustól eltérő, egyedi mérlegelést igénylő esetekkel. Ezzel összefüggésben megfontolást érdemel továbbá az a tény, hogy a zsinati bírászkodás végül nem tudott szilárd gyökeret eresztetni az

25 Kálmán I. 2. tc. (*Závodszy L.*: i. m. 184.), vö. még Kálmán I. 7., 10., 13. tc. (i. m. 184–185.)

26 Kálmán I. 7. tc. (*Závodszy L.*: i. m. 184.)

27 Kálmán I. 13. tc. (*Závodszy L.*: i. m. 185.)

igazságszolgáltatás Árpád-kori szervezetében,²⁸ aminek az (egyik) oka éppen az lehetett, hogy a világi és egyházi igazgatás intézményei területi vonatkozásban már Kálmán korában sem fedték pontosan egymást.

Ami mármost magát Visegrád vármegyét illeti, feltéve, de meg nem engedve, hogy Kristó álláspontja helyes, magyarázatot kívánna a 13. századi Pest megye dunántúli jelenléte: 1278-ban Érdet, 1282-ben a máskor Fejér megyéhez számított Ladányt, 1283-ban Torbágyot, 1300-ban Horhit említik például Pest megyében fekvőként.²⁹ Pest megye esetében a helyi várispánság – mivel ilyen nem volt, amint azt az alábbiakban látni fogjuk – nem állhatott semmiféle, sem spontán, sem irányított népmozgás hátterében.

E hosszabb, de mellőzhetetlen kitérőt követően ismételtlen megállapítható, hogy Visegrád vármegye a Duna mindkét partjára kiterjedő igazgatási egységként jött létre, melynek a veszprémi egyházmegye északi részét kitöltő területe ily módon magában foglalta a későbbi Pest és Pilis megyék egészét, valamint a későbbi Esztergom megyének a Duna jobb partján elterülő déli részét.³⁰ Ez utóbbi körülmény megkerülhetetlenné teszi Visegrád és Esztergom kapcsolatának tisztázását. A veszprémi püspökség területét meghatározó oklevél kétségszű bizonyítékul tanúbizonysága alapján az világos, hogy Esztergom megye a maga későbbi, a Duna mindkét partjára kiterjedő formájában semmi esetre sem létezhetett 1009-ben. Ez a felismerés már korábban is megfogalmazódott, s az ily módon felmerülő probléma megoldására születtek is – egymástól eltérő – javaslatok. Ezek jószérével egyetlen közös vonása, hogy Esztergommal mint ispánsági központtal számolnak 1009-ben.³¹ S valóban, férhet-e kétség ahhoz, hogy azt az Esztergomot, melyet minden ide vonható adat³² az Árpádok országának központjaként mutat be mind Géza fejedelemsége idején,

28 *Hajnik Imre*: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyes-házi királyok alatt. Bp. 1899. 7–8.

29 1278: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. (= RA) I–II. Szerk. Szentpétery Imre és Borsa Iván. Bp. 1923–1987., II/2–3. 211.; 1282: Budapest történetének okleveles emlékei. (= BTOE) Csánky Dezső gyűjtését kieg. és sajtó alá rend. Gárdonyi Albert. I. Bp. 1936. 201., vö. *Györffy Gy.*: Tört. földr. II. 393.; 1283: Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti Gyűjtemény (= MOL DI) 5359.; 1300: RA II/4. 255.

30 Komárom megye egyházigazgatásilag ide tartozó, ám elhanyagolható nagyságú délkeleti sávjának vizsgálatától a továbbiakban eltekintünk.

31 *Györffy Gy.*: Tört. földr. n. 212.; *Kristó Gy.*: i. m. 333–336.

32 Egy 14. század végén lejegyzett helyi hagyomány szerint Géza fejedelem építtette az esztergomi várat, s abban a Szent István első vértanújának szentelt templomot (1397: Monumenta ecclesiae Strigoniensis. [= MES] I–III. Ed. F. Knauz, L. Dedek. Strigonii 1874–1924., I. 30.). Esztergomban született Géza fia és örököse, István (SRH II. 394., 407.), vélhetően abban a palotában, mely régészeti adatokból is ismert (Magyarország régészeti topográfiája. V. Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás. Szerk. Torma István. Bp. 1979. 8/1. sz.). Esztergomból indult István Koppány ellen (SRH I. 313., vö. *Veszprémi László*: Szent István felővezéséről. Hadtörténelmi Közlemények 1989. 3–13.), s Esztergom egyike volt azoknak a váraknak, amelyek kapujánál az elesett Koppány felnégyelt testének darabjait közszemlére tették (SRH I. 313., vö. *Kristó Gyula*: Koppány felnégyelése. Századok [= Sz] 1982. 959–968.). Esztergomban koronázták Istvánt királlyá (1274: MES II. 28.), s itt jelölte ki az állam- és egyházalapító király a magyar egyház fejének székvárosát (SRH II. 383., 411–412., vö. 1397: Történelmi Tár [= TT] 1901. 79.).

mind pedig fia, István király uralkodásának első felében, ispánsági székhellyé jelölték ki, mégpedig mindjárt a vármegyeszervezés kezdetén?

Nos, férhet, s éppen Esztergom központ-jellege miatt. A kérdésről világosabb képet nyerünk, ha adatok és megfontolások egy másik csoportját is bevonjuk vizsgálatunk körébe. A 13. századból ismert Esztergom megye egyike az Árpád-kori Magyarország legkisebb világi igazgatási egységeinek. Önmagában persze, ez a körülmény aligha alkalmas messzemenő következtetések levonására, ám az mégiscsak elgondolkodtató, hogy az Árpád-kori megyefejlődésre általában a kifejezetten nagy kiterjedésű korai igazgatási egységek³³ idővel bekövetkező feldarabolódása, s az így létrejött kisebb egységek önálló megyévé alakulása a jellemző. Jól ismert példája ennek a tendenciának a bizonyosan Szent István korában megszervezett Csanád megye, melynek eredeti – történetileg Ajtony „ország”-ával³⁴ azonosítható – területéből vált ki utóbb, de még az Árpád-kor folyamán Keve, Krassó, Temes és talán Arad megye.³⁵ Hasonló fejlődés figyelhető meg az egykoron Dél-Erdély egészét magában foglaló Fehér megye – s a belőle kiszakadt Hunyad, Küküllő, Torda megyék, valamint a székely és szász területek –,³⁶ a mai Felvidék keleti részén kialakított Újvár megye – mely Heves(újvár), Abaúj(vár) és Sáros megyékre vált szét –,³⁷ Bihar megye – és az attól függetlenedett Békés és Zaránd – esetében.³⁸ Ugyanez a jelenség a királyi magánuradalmakból megyévé fejlődő területeket illetően is jelentkezik: a zólyomi erdőispánság területén alakult ki utóbb Zólyom, Árva, Liptó és Turóc megye.³⁹ Ebben a fejlődésmenetben mindenesetre zökkenőmentesen beilleszthető lenne az az elképzelés, mely szerint a későbbi Pest, Pilis és Esztergom megyék, valamint a Nagy (Csepel)-szigeti ispánság az 1009-ben említett, nagy kiterjedésű Visegrád megye felbomlása után, annak területéből alakult ki, azaz Visegrádhoz képest az említettekkel együtt Esztergom megye is másodlagos kialakulású megye.

Ugyanebbe az irányába mutat egy további körülmény. Régi megfigyelés, hogy a 11. század első felének történeti szereplői közül jó néhányal utóbb mint királyi vár és a körülötte megszervezett megye névadójával találkozunk: elegendő talán csupán utalni a Koppány ellen Szent István oldalán harcoló bevándorolt előkelő, Hont. Szent István lengyel unokaöccse, Veszprém, az 1046-ban Szent Gellért püspökkel vértanúságot szenvedő Szolnok ispán, vagy az Anonymus által István rokonának mondott Csanád apjaként szerepeltetett Doboka példájára.⁴⁰ Az említett Csanáddal

33 Vö. *Kristó Gy.*: Vármegyék i. m. 199.

34 SRH II. 489–490., vö. *Györffy Gy.*: István király i. m. 164–168. és *Kristó Gyula*: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp. 1980. 458.

35 *Kristó Gy.*: Vármegyék i. m. 460–470.

36 *Iczkovits Emma*: Az erdélyi Fehér megye a középkorban. Bp. 1939. 7–8.; *Kristó Gy.*: Vármegyék i. m. 497–501.

37 *Györffy Gy.*: Tört. földr. I. 41–48.

38 *Kristó Gy.*: Vármegyék i. m. 473., 479–481.

39 *Mályusz Elemér*: Turóc megye kialakulása. Bp. 1922.

40 SRH I. 313.; *Wertner Mór*: Az Árpádok családi története. Nagybecskerek, 1892. 33–34. (vö. ellenben *Vajay Szabolcs*: Géza nagyfejedelem és családja. In: Székesfehérvár évszázadai i. m. 85., 78. sz. jegyzet); SRH I. 339–342., II. 501–503.; SRH I. 50.

kapcsolatosan pedig egyenesen arról tájékoztatnak a forrásaink, hogy miután István seregvezéréként legyőzte Ajtonyt, az uralkodó úgy rendelkezett: Ajtony várát, Marosvárt, ezentúl Csanádvárnak (*urbs Chanadina*), Ajtony „ország”-át pedig Csanád megyének (*provincia Chanadiensis*) nevezzék, s meg is tette Csanádot a megye ispánjává (*comes illius provincie*).⁴¹ Ezek az adatok arra bátorították a kutatást, hogy feltételezze: mindazon ispánsági várak és ispánságok nevei, amelyek személynévi eredetűek (pl. Arad, Bars, Gömör, Kolozs, Pozsony, Sopron, stb.),⁴² első ispánjuk nevét őrzik.⁴³ Ami mármost Esztergom nevét illeti, elfogadott magyarázat szerint a név a dunai bolgár *estrogin* („bőrpáncél-készítő”) szóból származik. Feltűnő azonban, hogy a 11. századi források más elnevezésekkel (pl. *Gran, Sobotin*) is jelölik a települést, amiből joggal adódott az a következtetés, hogy a több településrész halmozaként ismert korai Esztergomnak voltaképpen nem is volt szilárdan meggyökeresedett neve.⁴⁴

Az Esztergomra használatos korai nevek egyike sem személynévi eredetű, így hát a települést akár be is sorolhatnánk a közsőből kialakult nevű ispánsági központok szintén népes csoportjába, ha nem lenne egy további helynév-jellegű adat, amelyet a kutatás méltán hozott kapcsolatba a korai Esztergom névvel. A Szent István által veretett pénzérmék – mind a féldénár, mind a dénár – hátlapján ugyanis a REGIA CIVITAS (‘királyi vár’) felirat szerepel. Akár a pénzverde hollétére utal ez a felirat,⁴⁵ akár – a dénár esetében – István koronázásának helyére,⁴⁶ a „királyi vár” elnevezés Esztergomot illeti, hiszen a Magyar Királyságban a 13. századig egyedül Esztergomban tudunk pénzverdéről,⁴⁷ István koronázására pedig – hitelesnek tekinthető 13. századi hagyomány szerint – ugyancsak Esztergomban került sor.⁴⁸ A REGIA CIVITAS névalaknak az a rendkívül valószínű feltételezés adja meg szempontunkból a különös súlyát, miszerint Szent István pénzei közül csak a féldénár volt használati pénz, az előlapján LANCEA REGIS (‘a király lándzsája’) feliratot viselő dénár viszont a Szent István koronázására kis mennyiség-

41 SRH II. 492. – Hasonlóan adja elő a történetet Anonymus is, aki szerint a király Ajtony várát tartozékaival együtt Csanádnak adta, s a várat most is Csanádnak nevezik (SRH I. 50.).

42 Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. (=FNESz) I–II. Bp. 1988.⁴ I. 108., 172., 526., 769., II. 370., 489.

43 Holub József: A királyi vármegyék eredete. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. I–II. Szerk. Serédi Jusztinján. Bp. 1938., II. 101.; Györffy Gy.: István király i. m. 231.

44 FNESz I. 434.; Györffy Gy.: István király i. m. 153.; Györffy Gy.: Tört. földr. II. 245.

45 Huszár Lajos: A pénzverés helye Magyarországon a XI. században. In: A magyar pénzverés kezdete. (Klly. az Alba Regia XIV. kötetéből. Szerk. Fitz Jenő. Székesfehérvár, 1975.) 277–279.; Györffy Gy.: István király i. m. 153–154.

46 Gerics József–Ladányi Erzsébet: A Szent István lándzsájára és koronájára vonatkozó források értelmezése. Levéltári Szemle 1990. 2. sz. 8.

47 Hóman Bálint: Magyar pénztörténet 1000–1325. Bp. 1916. (reprint: 1991.) 456–458. – A pénzverők települése alkalmasint Esztergom Kovácsi nevű része volt, vö. Györffy Gy.: Tört. földr. II. 271.

48 1276: MES II. 28., vö. Györffy Gy.: István király i. m. 158.

ben veretett emlékpénz volt.⁴⁹ Ebben az esetben a REGIA CIVITAS-t joggal értelmezhetjük mai fogalmaink szerinti „hivatalos név”-ként.⁵⁰

Az ispánsági központ tehát – sok esetben – első ispánja nevét viselte az államszervezés idején, Esztergom viszont a „Királyi Vár” volt. Figyelemre méltó párhuzam, s korántsem az egyetlen. Az ispánsági vár alján megépült a megyéjében tartózkodó ispánnak lakhelyet adó *curia*,⁵¹ Esztergomban a királynak állt palotája; az ispánsági vár mellett létesült a megye keresztelő egyháza,⁵² Esztergomban az ország primásának székesegyházát, „a Magyar Királyság többi egyházának fejét, anyját és tanítóját” (*caput, matrem et magistrum aliarum ecclesiarum regni Hungarie*)⁵³ alapította meg Szent István.

Az említett párhuzamok nemcsak megengedik, de egyenesen bátorítják az előzőekben megfogalmazottakat: Esztergom a Szent István-i államszervezés eredeti koncepciójában nem ispánsági központként szerepelt. Arra a kérdésre, hogy miben jelölhető meg az az alapvető és minden más szempontot maga mögé utasító körülmény, mely Esztergomot megkülönböztette az ezredforduló körüli évek más – ispáni központtá váló – váraitól, a tévedés kockázata nélkül megadható a válasz: Esztergomra Szent István saját székhelyeként tekintett, s míg az is maradt, nem tette ispánsági központtá, miként nem alapított püspökséget Székesfehérvárott sem, ahol a saját magánkápolnájaként létesített bazilikát.

Az elmondottakkal szemben felhozható lenne, hogy mennyiben egyeztethető össze, s összeegyeztethető-e egyáltalán a fenti gondolatmenet a város- és intézménytörténet azon megállapításával, hogy a kora középkori Nyugat egyetlen országában, így természetesen a Magyar Királyságban sem számolhatunk állandósult, modern fogalmaink szerinti fővárossal.⁵⁴ Azt, hogy az Árpád-kori magyar királyok a kortárs európai uralkodókhoz hasonlóan maguk is az év nagy részét utazással töltötték, udvarokkal együtt bejárván országukat, forrásaink minden kétséget kizáróan igazolják.⁵⁵ A király palotája azonban – a dolog természetéből adódóan – Esztergomban maradt, s nyilván az annak szolgálatára rendelt népek egy része is, hogy őrizték és karbantartsák a palotát, s hogy adandó alkalommal előkészítsék az Esztergomba visszatérő király és kísérete fogadására. Bizonyos intézmények, vélhetően kezdettől fogva, Esztergom székvárosi jellegéhez kapcsolódtak, így például nincs tudomásunk arról – s a feltételezés is meglehetősen képtelennek tűnik –, hogy az esztergomi pénzverde

49 Györffy Gy.: István király i. m. 152., 335–336.; Gerics J.–Ladányi E.: i. m. 11. (eltérő érveléssel)

50 Vö. Györffy Gy.: István király i. m. 153–154.

51 Vö. Szent László III. 28. tc. (*Závodszy L.*: i. m. 180.)

52 Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971. 19.

53 1397: TT 1901. 19.

54 Vö. Bónis György: Székesfehérvár, az Árpád-ház székhelye. In: Székesfehérvár évszázadai i. m. 49–61.; Kumorovitz Lajos Bernát: Buda (és Pest) fővárossá alakulásának kezdetei. Tanulmányok Budapest Múltjából (=TBM) 1971. 7–57.; Kubinyi András: Főváros, rezidencia és az egyházi intézmények. Magyar Egyháztörténeti Évkönyv 1. Bp. 1994. 57–70.

55 Kálmán I. 36. és 37. tc. (*Závodszy L.*: i. m. 188.); 1222: 13. tc. (A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Enchiridion Fontium Historiae Hungarorum. [= EFHH] Szerk. Marczali Henrik. Bp. 1901. 138.), stb.

követte volna az uralkodó mozgását, s Kálmán király törvénye a királyi udvartartás pillanatnyi tartózkodási helyétől függetlenül, megszabott határidőre Esztergomba rendelte küldeni az ispánok által beszédett adót.⁵⁶ Nyilván efféle, forrásaink elégtelen volta miatt ma már többnyire pontosan nem ismert körülmények indították arra az Árpád-kori Magyarországon megforduló idegen utazókat, hogy Esztergomot a magyar királyok – középkori értelemben vett – „főváros”-ának, kormányzati székhelyének mondják.⁵⁷ Az ellentmondás a korai középkor „fővárostalansága” és Esztergom forrásokkal igazolható helyzete között csupán látszólagos: Esztergomot ebben az összefüggésben nem a király és udvartartása hosszabb-rövidebb ideig való ott tartózkodása, még csak nem is kizárólag az említett intézmények esztergomi jelenléte tette Szent István székvárosává, hanem elsősorban az a körülmény, hogy ha a király Esztergomban időzött, akkor a sajátjában ült meg, a „Királyi Vár”-ban, s nem valamely ispánja vagy főpapja vendéglátását élvezte.⁵⁸

Mindezeket szem előtt tartva már többet mondhatunk az 1009-ben említett Visegrád vármegyéről. A megye egyik szerfelett szembetűnő sajátosságának várispánsága fejletlensége mutatkozik. A visegrádi várispánságról voltaképpen semmit sem tudunk. Nem ismerjük ispánjait, egyetlen adat sem szól a vár alá rendelt népekről és földekről.⁵⁹ Ez a jelenség talán magyarázható lenne korai forrásaink csekély számával, ha a 11. század eleji Visegrád megye területén osztozó 13. századi megyék többsége esetében nem ugyanezt a helyzetet tárná elénk a kor összehasonlíthatatlanul bőségeesebb forrásanyaga. Márpedig éppen ez történik: a Nagy-szigeti és a pilisi ispánság soha nem rendelkezett várszervezettel, s nincs nyoma annak sem, hogy Pest megyében helyi várispánság létesült volna valaha is.⁶⁰ Ez utóbbi területén a várföldek típusát más várak birtokai képviselik: a szomszédos megyékben megszervezett várispánságok közül a fejerinek Inárcson, a nógrádinak Pátyon voltak tartozékai,⁶¹ míg a vármegyéhez nem kapcsolódó szolgálgyőri várispánság Révjenőn, Kádon, Taksonyban és Zajcsón birtokolt.⁶² A 13. századi Esztergom megyében annyiban más a helyzet, amennyiben ott – feltűnően kis számban ugyan, de – jelen vannak a helyi várszervezetre utaló adatok,⁶³ miközben a szolgálgyőri és az azal azonos típust képviselő karakói várispánság birtoklása szintén kimutatható.⁶⁴

56 Kálmán I. 79. tc. (Závodszy L.: i. m. 193.)

57 Ennek legkiválóbb példája az arab al-Idriszi tudósítása (*Elter István: Magyarország Idriszi földrajzi művében* (1154). Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica [= AUSz AH] 82. [1985] 56.). Megjegyzendő, hogy az alábbiakban tárgyalandó fejlemények következtében más források Székesfehérvárról beszélnek hasonló összefüggésben, vö. Györffy Gy.: Tört. földr. II. 363–82.

58 Vö. a III. Béla-kori jövedelemjegyzék utalásával: Sz 1993. 444.

59 Kristó Gy.: Vármegyék i. m. 252.

60 I. m. 247., 252–254., 431–432.

61 1263: *Bártfai Szabó László: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599.* (= Pest) Bp. 1938. 486., 1271: *Árpád-kori új okmánytár.* (=ÁUO) I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874., III. 257., 1275: ÁUO IV. 49.; 1288: ÁUO IX. 319.

62 Györffy György: Galgóc (Szolgálgyőr) és várispánsága. In: *Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára.* Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1993. 17.

63 Györffy Gy.: Tört. földr. II. 209., vö. Kristó Gy.: Vármegyék i. m. 335.

64 Györffy Gy.: Tört. földr. II. 210. és *Új: Galgóc* i. m. 17.

Nyomós érvek szólnak amellett, hogy a vármegyeszervezés a királyi várszervezet helyi egységeinek, a várispánságoknak a kiépítésével együtt indult meg az ezredforduló körüli években.⁶⁵ Indokolt tehát azzal a feltételezéssel élni, hogy Visegrád vármegyében – forrásaink hallgatása ellenére is – éppúgy létrejött a helyi várispánság, mint az 1009. évi oklevélben vele együtt szereplő megyékben.⁶⁶ Arra a kérdésre, hogy ez esetben hol feküdtek a visegrádi várispánság tartozékai, több körülmény együttes mérlegelése alapján adhatunk választ. Visegrád megye egykori területéről többségükben vármegyéhez nem kapcsolódó várak (Szolgagyőr, Karakó) földjei ismertek, márpedig az ehhez a típushoz tartozó várispánságok másodlagosan jöttek létre, s így tartozékaikat is más, korábban megszervezett ispánságokból kihalított birtokok és birtokrészek halmazából alakították ki.⁶⁷ Az 1009. évi oklevél ismeretében nehéz másra gondolni, mint hogy ez a bizonyos „korábban megszervezett ispánság” vizsgált területünkön a visegrádi várispánság lehetett. Ami pedig a 13. századi esztergomi várispánság földjeit illeti, az előzőekben láthattuk, hogy ispánsági központként maga Esztergom is másodlagos Visegráddal szemben, s ezért az esztergomi várföldek esetében is indokolt arra gondolni, hogy eredetileg – 1009 táján – a visegrádi várispánsághoz tartoztak. Ez a feltevés annál is reálisabbnak tűnik, mert az ismert esztergomi várföldek mindegyike a 13. századi Esztergom megyének a Dunától délre fekvő részére, azaz éppen az egykori Visegrád megye területére lokalizálható. Mindezen megfontolások egyértelműen arra vallanak, hogy a visegrádi várispánság tartozékait a 11. századi Visegrád megye területén a 13. században feltűnő, s akkor már különböző várispánságokhoz tartozó földekben kereshetjük. Kivételt ez alól legfeljebb csak a fejéri és a nógrádi várispánsághoz tartozó egy-egy birtok jelenthet, hiszen forrásaink általános jelenségnek mutatják, hogy valamely várispánság a szomszédos megyé(k)ben is rendelkezik birtok(ok)kal.⁶⁸ Adataink tehát, ha valószínűsítik is a visegrádi várispánság egykori létét, egyúttal arra is következtetni engednek, hogy az viszonylag szerény méretű lehetett.

Ez a körülmény különösen a más királyi birtokszervezetekhez tartozó földek Visegrád megyei kivételes bőségével egybevetve válik igazán feltűnővé. A 13. századi Esztergom megye egész területére olyannyira jellemző a különböző szolgálatokra rendelt királyi és királynéi népek, valamint a királyi alapítású egyházak uralkodói adományból származó birtokainak nagy száma, hogy indokoltnak tekinthető vélemény szerint „Esztergom megye területe az Árpádok családi birtoka volt, s népeit az államszervezéskor István király túlnyomórészt a királyság udvari intézményei számára tartotta fenn”.⁶⁹ E megállapításhoz legfeljebb annyi kiegészítés kívánkozik, hogy míg a királyi alapítású egyházak földjei nagyjából egyenletesen oszlanak meg a Dunától északra és délre fekvő megyefél között, a királyi és királynéi birtokok súlypontja jól felismerhetően a jobb parti meyerészre, azaz a 11. századi Visegrád megyéhez

65 *Kristó Gy.*: Vármegyék i. m. 144–147.

66 Fejérre ld. *Györffy Gy.*: Tört. földr. II. 330.; Somogyra, Veszprémre és Zalára ld. *Kristó Gy.*: Vármegyék i. m. 242., 250–251., 260.

67 *Györffy Gy.*: István király i. m. 329.; *Kristó Gy.*: Vármegyék i. m. 164–167., 352–354.

68 *Kristó Gy.*: Vármegyék i. m. 168.

69 *Györffy Gy.*: Tört. földr. II. 211–212.

tartozó területre esik.⁷⁰ Visegrád megye további részeit illetően látni fogjuk, hogy a mai Csepel-sziget királyi magánuradalom volt – nemcsak az Árpád-korban, de a középkor későbbi évszázadaiban is –, s szintén királyi magánuradalomból alakult ki a 13. század végére Pilis megye, s Pest megye területén is tekintélyes uralkodói birtoktestekről adhatunk számot, jóllehet ott nem hiányoznak a korai eredetű világi magánbirtokok sem.

Visegrád megye birtokstruktúrájának ezen sajátossága nyilvánvalóan összefüggésben van azzal, hogy az Árpádok jelenléte a megye területén minden jel szerint a 900-ra befejezett Kárpát-medencei honfoglalás idejére nyúlik vissza. Anonymus Árpád szálláshelyeként szerepelteti a Csepel-szigetet, s a honfoglaló vezér temetkezési helyét az általa „Attila király városá”-nak (*civitas Athile regis*) mondott Óbuda melletti forrásnál jelöli meg, ahol a középkori Fehéregyháza állott.⁷¹ A krónikáshagyomány Árpád két leszármazottjának sírját is ezen a tájon ismeri: Taksonynál temetkezett el eszerint Árpád egyik unokája, a maga idejében talán a fejedelmi hatalmat is birtokló Taksony – alighanem ebben a körülményben kereshetjük a falu nevének eredetét⁷² –, s ugyanitt helyezték örök nyugalomra 1047-ben Vazul legidősebb, pogánynak megmaradt fiát, Levente herceget.⁷³ E híradások történeti hitelét általában nem szokás kétségbe vonni, s ennek megfelelően történetírásunkban többnyire elfogadott az a felfogás, mely részben vagy egészben e tájon, az államalapítás során Visegrád megyeként megszervezett vidéken keresi az Árpádok szállásterületét, még ha a további részleteket illetően homlokegyenest ellentétes elképzelések fogalmazódtak is meg.⁷⁴

Ezek után joggal merülhet fel, hogy éppen ezekben a tényezőkben, ti. az Árpádok szállásterületének ittlétében, s az uralkodói birtokoknak ebből fakadó, a Kárpát-medence korai megszállású vidékeit tekintve példátlan koncentrációjában kell keresnünk mindazon szokatlan jelenségek magyarázatát, amelyek a 11. századi Visegrád megye és a területén, felbomlása után, kialakult 13. századi megyék Árpád-kori történetét jellemzik.

Visegrád megye egykori létének egyetlen bizonyossága a veszprémi püspökség területét megállapító 1009. évi oklevél. Ez a körülmény különleges helyzetet juttat a megyének az Árpád-kori megyék történetében. Egy-egy megyéről általában adatok tucatjai tájékoztatnak, s még a tatárjárás idején elpusztult Borsova megyéről is jó né-

70 I. m. II. 210. (térkép).

71 SRH I. 88–89., 106.

72 *Kristó Gyula*: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. AUSz AH 55. (1976) 19–20.

73 SRH I. 344.

74 *Györffy György*: A honfoglaló magyarok települési rendjéről. AÉ 1970. 201.; *Kristó Gy.*: Levedi i. m. 445. – Itt jegyzendő meg, hogy az a krónikabeli hír, mely szerint Árpád Székesfehérvár közelében tartotta volna szállását (SRH I. 290.), sokkal inkább tekinthető Székesfehérvár későbbi jelentőségét tükröző kombinációnak, semmint megbízható tudósításnak (*Györffy Gy.*: Székesfehérvár i. m. 20–21.). Hasonlóképpen minden történeti alapot nélkülöz a lengyel Jan Długosz 15. századi krónikájának azon híradása, mely Szent István apjának, Gézának a temetkezési helyéül a fehérvári Szent Péter-templomot jelöli meg (Długosz szövegét idézi *Györffy Gy.*: Székesfehérvár i. m. 21., 22. sz. jegyz., kritikájára ld. *Gerics József*: Az állam- és törvényalkotó Szent István. Művészettörténeti Értesítő [= MÉ] 1990. 78.).

hány híradás áll a kutatás rendelkezésére.⁷⁵ Az 1009 utáni források makacs hallgatása Visegrád vármegyéről aligha magyarázható mással, mint hogy a megye igen korán, az Árpád-kori forrásanyag jelentős mértékű megszaporodásának bekövetkezte, azaz a 13. század eleje előtt felbomlott. Értelemszerűen adódnak tehát a kérdések: mikor és milyen körülmények között következett be ezen fejlemény? A kérdés annál is inkább válaszra vár, mert az 1009-ben Visegrád vármegyével együtt említett Fejér és Veszprém megye ma is létezik, s némi megszorítással ugyanez mondható el a Zalában (és talán Somogyban is) továbbélő Kolonról is. A feleletet megalapozó ismereteknek – hasonlóan a korai magyar történet számos más kérdéséhez – csak közvetett úton juthatunk a birtokába.

Közkeletű vélekedés szerint 1018 után Szent István Székesfehérvárra tette át székhelyét Esztergomból. Döntése minden bizonnyal összefüggött azzal, hogy előzőleg megnyitotta a forgalom előtt a Jeruzsálemba a magyar Dunántúlon át Székesfehérvár érintésével vezető útvonalat. Székesfehérvárott építtette fel István azt a bazilikát, melyet dinasztiaja szakrális központjának szánt,⁷⁶ s ugyanott palotát emeltetett⁷⁷. Fehérvár (*Alba civitas*) mindaddig – 1009-től igazolhatóan – ispánsági központ volt, mely köré Fejér megye (*comitatus Albensis civitatis*) szerveződött.⁷⁸ A királyi székhely ide helyezésével Fehérvár, a maga nemében páratlanul, kettős szerepkörhöz jutott: királyi székváros és ispánsági központ volt egyidejűleg.

Az új királyi székhely kijelölése természetesen jár együtt a régi központ, Esztergom jelentőségének bizonyos mértékű csökkenésével. Esztergom székváros-jellege mindazonáltal nem enyészett el maradéktalanul,⁷⁹ s az így előálló sajátos helyzetben az Árpádok monarchiája két székvárossal is rendelkezett.⁸⁰

A Fehérvárott kialakított, a településnek és főként a helyi várnak kettős arculatot juttató modell egy további ponton is hatást gyakorolt Esztergom sorsának alakulására. 1079-ben ugyanis feltűnik forrásainkban az esztergomi ispán (*Strigoniensis comes*)⁸¹ méltósága, ami nem hagy kétséget afelől: abban az időben immár Esztergom is ispáni székhely volt. Mivel az eredeti, az 1009. évi oklevélben tükröződő állapotok szerint Visegrád megye ispáni vára Visegrádon állt, s a megye területén fekvő Esztergom királyi székhelyként nem volt ispánsági központ, az új fejleményt kézenfekvő azzal magyarázni, hogy a visegrádi ispánt, miután Szent István a maga szék-

75 SRH I. 53.; 1213: VR 39. sz.; 1232: Magyar Nyelv (= MNy) 1956. 384.; 1268: ÁUO VIII. 196–200.; 1282: ÁUO IX. 329., stb., vö. *Németh Péter*: Borsova határvármegye kialakulása. Debrecen, 1975.; *Györffy Gy.*: Tört. földr. I. 520–522.; *Kristó Gy.*: Vármegyék i. m. 421–424.

76 *Györffy Gy.*: István király i. m. 316–321.

77 A korai Székesfehérvárra Id. *Kralovánszky Alán*: Székesfehérvár X–XI. századi településtörténeti kérdései. In: Székesfehérvár évszázadai i. m. 35–47.; *Györffy Gy.*: Tört. földr. II. 363–384.; *Siklósi Gyula*: A székesfehérvári korai és későbbi királyi vár, illetve palota. In: *Castrum Bene* 1989. Várak a 13. században. Szerk. Horváth László. Gyöngyös, 1990. 104–120.

78 DHA I. 52.

79 A 12. század végének eseményei arra mutatnak, hogy Esztergom akkortájt egy új fellendülés korszakát élte, s ennek megbízható jeleként III. Béla új palota építésébe kezdett (1198; MES I. 156.) a várban.

80 *Bónis Gy.*: i. m. 54–55.

81 DHA I. 226.

helyét Fehérvárra tette át, beköltöztették az esztergomi várba. Ezzel Esztergomban is létrejött az kétarcúság, mely 1018 után Fehérvárt jellemezte, igaz, a kettősség elemei éppen fordított sorrendben kapcsolódtak a két településhez: Esztergom előbb volt királyi székhely, s csak másodlagosan vált ispánsági központtá, Fehérvár esetében ellenben vitán felül áll az ispánsági központ elsődlegessége, melyhez utóbb csatlakozott a székvárosi jelleg.

Nehéz lenne pontosan meghatározni, mikor költözött át a visegrádi ispán az esztergomi várba, az esemény időpontját mindenestre nagy biztonsággal helyezhetjük az 1018 és 1079 közötti évekre. Az is elég nyilvánvalónak tűnik, hogy az ispáni központ átkerülése Esztergomba új helyzetet teremtett Visegrád megye további sorsát illetően. Kérdéses viszont, hogy ez az új helyzet mennyiben érintette magának a megyének a létét. Egyfelől ugyanis lehetséges, hogy az ispáni központ áthelyezése együtt járt a megye felbomlásával: ebben az esetben az esztergomi, a pilisi, a Nagy-szigeti és a pesti részek ekkortájt, a 11. század közepén váltak volna el egymástól. Másfelől az sem lehetetlen, hogy az ispánsági központot érintő változás nem vont maga után – a későbbi fejlemények ismeretében mindjárt hozzá is tehetjük: egyelőre – ilyen mélyreható következményeket, és az immár esztergominak nevezett ispán ugyanazt a területet igazgatta, alighanem most már Esztergom megye néven, mint a visegrádi ispánságot viselő elődei. Elvileg mindkét megoldás elképzelhető, mégis, úgy tűnik, valószínűbbnek tekinthetjük az utóbbit, mégpedig egyházigazgatási kérdéseket érintő megfontolások alapján.

Történetírásunk régi s mindmáig érvényesnek bizonyult megfigyelése szerint az Árpád-kori egyházi és világi igazgatás területi intézményeit szoros és többrétegű összefüggések fűzik egymáshoz. A kétfajta igazgatás egységeinek határai oly gyakran azonosak, hogy jószerével nem e megfelelések, hanem azok hiánya szorul magyarázatra.⁸² Ezen általános tendencia egyik szemléletes példájával éppen vizsgált területünk szolgál. A veszprémi egyházmegye kiterjedésének a püspökség alá tartozó vármegyék felsorolásával történő meghatározását – mint arról már szó esett – az tette lehetővé, hogy a megyék által lefedett terület külső határai azonosak voltak az egyházmegye határaival. Az egyházigazgatás és a megyék kapcsolatának másik szintjén az tapasztalható, hogy az egyházmegyék alsóbb szintű igazgatási kerületeiként forrásainkban a 12–13. században feltűnő főesperességek rendre egy-egy megyének vagy – nem vármegye jellegű – ispánságnak felelnek meg. A veszprémi püspökség esetében ez az összefüggés az alábbi módon jelentkezik: a püspökségben megszervezett hat főesperesség közül a fehérvári és a veszprémi többé-kevésbé pontosan Fejér és Veszprém megyék területére terjedt ki, az 1009. évi oklevélben említett Kolon megyével kapcsolatba hozható Zala (és talán Somogy) megyék egyházigazgatási szempontból a zalai és a somogyi főesperességnek felelnek meg, miközben a segesdi főesperesség a Somogy megyében létrehozott, s önálló ispánsági szervezettel rendelkező segesdi (királynéi) magánuradalommal összefüggésben alakult ki.⁸³ A hatodik

82 Összefoglalóan Id. *Kristó Gy.*: Vármegyék i. m. 208–235.

83 A főesperességek első említéseit Id. 1210: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. (= CD) I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae 1829–1844., III/1. 103–104. (fehérvári és somogyi);

egyházigazgatási kerület 1226-ban tűnik fel szentendrei főesperesség (*archidiaconatus de Sancto Andrea*) néven.⁸⁴ Ezen, utóbb budainak nevezett főesperesség területe⁸⁵ csekély eltérésekkel azonos a 11. századi Visegrád megyének a Duna jobb partjára eső részével.⁸⁶ Ennek a területi megfelelésnek szempontunkból az ad jelentőséget, hogy történetírásunk a 11–12. század fordulója tájára helyezi azt az időpontot, amelyre az ispánsági központokban létesített keresztelő egyházak papjai főesperesként joghatóságot nyertek az ispánság megyéjében tevékenykedő papság felett.⁸⁷ Márpedig, ha az ispánsági központnak Visegrádról 1079 előtt Esztergomba történt áttelepítése után kialakult szentendrei főesperesség területe megfelel a 11. századi Visegrád megye azon részének, mely a veszprémi püspökség alá tartozott, az csak azzal magyarázható, hogy a főesperesi kerület határainak megállapítása ebben az esetben is az országosan jellemző módon, azaz a világi igazgatás kereteinek a figyelembevételével történt.⁸⁸ Ennek megfelelően minden okunk megvan annak feltételezésére, hogy a Visegrádról Esztergomba költöztetett ispán jó ideig ugyanazt a területet igazgatta, mint elődei. A következőkben arra keressük a választ, hogy meddig.

Pilis megye kialakulása

Visegrád megye azon része, amelyen a 13. század végére Pilis megye kialakult, erdőktől borított hegyvidék volt. A „Pilis-erdő” (*silva Pelys*),⁸⁹ hasonlóan a Kárpát-medence más nagy kiterjedésű erdősegeihez, egyetlen hatalmas királyi uradalmat alkotott. 1187-ben megemlíti róla, hogy egykoron II. Géza király saját erdeje (*propria silva sua*) volt, s királyi erdőnek (*silva regis*) mondják 1274-ben is.⁹⁰ Az efféle erdő-

1221: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. (= CDCr) II–XV. Ed. Tade Smi?iklas. Zagrabiae 1904–1934., III. 189. (veszprémi); 1227: Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner. (=VMHH) I–II. Romae–Zagrabiae 1863–1875., I. 86. (zalai); 1240: CD IV/1. 193. (segesdi). – A Veszprém megye északnyugati részén kialakított, s a győri püspökség alá tartozó pápai főesperesség minden bizonnyal kapcsolatba hozható a pápai udvarnokispánság (1266: CD IV/3. 314., vö. 1245: PhRt VIII. 288–289., stb.) intézményével (*Kubinyi András*: A középkori Pápa. In: Tanulmányok Pápa város történetéből. A kezdetektől 1970-ig. Főszerk. Kubinyi András. Pápa, 1994. 75–80.).

84 VMHH I. 69.

85 MEF I. 286–289.

86 A megye bal parti része a váci püspökség megalapítása óta egyházigazgatási szempontból elkülönült a veszprémi püspökség joghatósága alatt maradt területektől.

87 *Mezey László*: Csútmonostor alapítástörténete és első oklevelei (1264–71). TBM 1963. 8–12.; *Kristó Gy.*: Vármegyék i. m. 214–218. – Komolyan megfontolandó az a feltételezés, mely szerint a visegrádi ispáni vártól keletre feltárt 11. századi templom lehetett Visegrád megye keresztelő egyháza, s illetéknéppen nem zárható ki, hogy a későbbi szentendrei főesperesség első székhelye Visegrád lett volna, ld. *Szöke M.*: i. m.

88 A szentendrei főesperesség és Visegrád megye kapcsolatával *Kristó Gyula* is számol (*Kristó Gy.*: Vármegyék i. m. 251–252.), elképzelése szerint azonban a főesperesség a megye teljes területével volt azonos.

89 SRH I. 432., vö. még 1259: BTOE I. 68–69.; 1263: ÁUO VIII. 70–72.

90 1187: MES I. 133.; 1274: MOL DI 902.

uradalmak az Árpádok kedvelt vadászhelyei voltak, amint az Sáros és Ugocsa példáján ismert,⁹¹ s alighanem ilyen célt szolgált a pilisi erdőség is. Minden bizonnyal ennek területére gondolt Anonymus, amikor arról írt, hogy Pannónia meghódítása után Árpádék a „vadászat kedvéért visszatértek a Duna mentén az erdő felé ... a vezér meg nemesei abban az erdőben maradtak tíz napig. Onnan aztán Attila király városába [= Óbudára] jöttek, majd Csepel szigetére vonultak”.⁹² S valóban, még a 13. század végén is tudomásunk van a mai Pilisszentlászlónál egy Kékes nevű helyen álló, kőből épült királyi vadászokról (*domuncula lapidea venacioni regum preparata*)⁹³ s nyilván ugyanez lehetett a szerepe annak a királyi „palotá”-nak (*palatium*) is, melyet aztán IV. László adományozott remetéknek kápolnaépítés céljára.⁹⁴

A királyi erdőuradalmakat megyévé átalakító fejlődés önálló, s viszonylag jól ismert fejezet az Árpád-kori helyi igazgatás történetében.⁹⁵ A gyakran „birtok”-nak (*predium*) nevezett⁹⁶ erdőuradalmak többnyire valamely vármegye részét képezték, éppúgy, mint bármely más birtok. Így tartozott a tornai eredetileg Borsodhoz, a sárosi Újvárhoz, a beregi Borsovához, a pataki pedig Zemplénhez,⁹⁷ s aligha vitatható, hogy a pilisi uradalom területét Visegrád megyéhez számították. Az uradalomban királyi udvarház (*domus regalis, curia, residencia*) szolgált szálláshelyül az ott tartózkodó királynak,⁹⁸ ez Pilis esetében leginkább a dömösi udvarházzal (*curia Dimisiensis*)⁹⁹ azonosítható, annál is inkább, mert a krónikáshagyományból tudjuk, hogy Dömös királyi uradalom (*allodium*) központja volt, melyet már egy 1063. évi esemény, I. Béla király halálos balesete kapcsán említenek.¹⁰⁰ Az *allodium*hoz tartozhatott egyebek mellett az az Aszófő nevű település, melynek tíz szolgarendű lakóját az 1108 körül, a dömösi udvarház helyén alapított prépostság szolgálatára rendelte Álmos herceg.¹⁰¹ A prépostság megalapítása után a pilisi uradalom központja az egykori ispáni székhelyre, Visegrádra kerülhetett át. Erre az enged következtetni, hogy a korai királyi magánuradalmak területén rendre királyi kápolnákat találunk, melyek a középkor folyamán a megyéspüspök joghatósága alól kivett egyházakként

91 1248: Hazai okmánytár. (= HO) I–VIII. Kiadják Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly, Véghely Dezső. Győr–Bp. 1865–1891., VII. 38. (az oklevél hamis, 1. RA 898. sz.); 1271: CD V/1. 155.

92 SRH I. 101. (a lokalizációhoz vö. i. h. 1. sz. jegyz.). A magyar szöveg Pais Dezső fordítása, ld. A magyar középkor irodalma. (= MKI) Vál. V. Kovács Sándor. Bp. 1984. 55.

93 Györffy Gy.: Adatok a Pilis megyei monostorok középkori történetéhez. MÉ 1956. 284.

94 1287: Documenta Artis Paulinorum. A magyar rendtartomány monostorai. I–III. Az anyagot gyűjt. Gyéressy Béla. Bp. 1975–1978., II. 411.

95 A kérdés úttörő jelentőségű első összefoglalása: Mályusz E.: Turóc i. m.

96 1232: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. (= CDES) I–II. Ed. Richard Marsina. Bratislavae 1971–1987., I. 280. (Zólyom), MNy 1956. 384. (Bereg); 1243: CD IV/1. 278. (Torna); 1249: HO VIII. 54. (Sáros).

97 Györffy Gy.: Tört. földr. I. 45., 740. (Torna); i. m. 47. (Sáros); i. m. 522–523. (Bereg); Szűcs Jenő: Sárospatak kezdetei és a pataki erdőuradalom. Történelmi Szemle 1993. 51. (Patak).

98 Szűcs J.: i. m. 16–17.

99 1079: DHA I. 226. (keltére ld. i. m. 225. 1. sz. jegyz.).

100 SRH I. 360.

101 1138: MNy 1936. 134.

(*exempta parochia*) voltak ismeretesek. Ilyen kiváltsággal a pilisi részeken Visegrád rendelkezett.¹⁰²

Az erdőuradalmak jellegzetes szolgálónépei, az erdőővők (*custodes silvarum*) Pilisből sem hiányoztak. 1285-ben adományozta el IV. László a „pilisi erdő őrei Bogudnak nevezett földjét” (*terram custodum silve de Pylis Bogud vocatam*), mely a mai Tahitótfalu határában kereshető.¹⁰³

A királyi erdőuradalmak archaikus szervezetének átalakulásáról valló forrásaink az ország egész területén azonos időben, a 12–13. század fordulóját követő évtizedekben tűnnek fel. A leginkább szembeűnő jelenség ennek során az, hogy az uradalmak irányítását ellátó személy addigi *procurator* (‘gondviselő, gondnok’) címét¹⁰⁴ – némi terminológiai bizonytalankodás után – a *comes* (‘ispán’) méltóságnév¹⁰⁵ váltja fel. Az első pilisi ispán, bizonyos Péter személyében, 1225-ből ismert.¹⁰⁶ Az új, ispáni címek feltűnése egyszerű terminológiai változásnak tűnhet, valójában azonban jóval többről van szó. Eredetileg ugyanis az erdőuradalmak egésze a királyok birtokában volt. A 12. század folyamán azonban, részleteikben többnyire kevéssé ismert adományok következtében, megbomlott az uradalmak birtokviszonyaira addig jellemző homogenitás. A Pilisben III. Béla király 1184-ben alapította meg azt a pilisi ciszterci monostort, mely utóbb maga is több magyarországi apátság anyaegyháza lett. Bár a monostor korai pilisi birtokait alig ismerjük – javainak 1254. évi királyi megerősítése csak Kovácsit említi¹⁰⁷ –, mégsem lehet kétséges, hogy már alapításakor a monostor kezére juthatott néhány más pilisi birtokrész is. Hasonlóképpen számolhatunk már a 12. század folyamán a később Ajnard-fiak néven is ismert, francia eredetű Zsámbékiak pilisi birtokszerzéseivel – ők a 13. század elején Zsámbékon emeltek premontrei monostort¹⁰⁸ –, s szintén a korai időkre mehet vissza a Pilis-erdő keleti peremén a Rosd, a Kalász és a Kartal nemzetség birtoklása. Az egyházi és a világi magánbirtokok megjelenése, majd az uralkodói adományok koronként változó üteméhez igazodó, fokozatos, ám hosszú távon feltartóztathatatlanul bizonyult gyarapodása a királyi erdőségekben a régi uradalmi keretek fellazulásához, idővel pedig teljes széteséséhez vezetett. A folyamat, adataink alapján úgy tűnik, az erdőuradalmak többségében a 13. század első évtizedeiben érte el azt a szintet, mely már megkövetelte a terület igazgatási modelljének a tényleges birtokviszonyokhoz igazodó átalakítását, azaz az ispánsági szervezet kiépítését. Az erdőuradalmak önálló ispán-

102 Jankovich Miklós: Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye. Budapest Régiségei 1959. 57–97.; *Szűcs J.*: i. m. 9–12.

103 1285: MES II. 192., 207–208., vö. Magyarország régészeti topográfiája. VII. Pest megye régészeti topográfiája. Budai és szentendrei járás. Szerk. Torma István. Bp. 1986. 8/8. sz.

104 Pl. 1229: CDES I. 250. (Zólyom); 1232: MNY 1956. 384. (Bereg).

105 Pl. 1214: VR 88. sz. (Bereg); 1216: VR 163. sz. (Ugocsa), RA 309. sz., vö. 1215: VR 124. sz. (Erdőd); 1219: VR 215. sz. (Patak).

106 1225: ÁUO XI. 183.

107 1254: *Békefi Remig*: A pilisi apátság története 1184–1814. (= Pilis) I–II. Pécs, 1891–1892., I. 316–318.

108 Györffy Gy.: Pilis megyei monostorok i. m. 280–281. – A rokonságot nemzetségként is számon tartották a kortársak, ld. 1222: VR 340. sz.

sággá történő átalakításának kezdetei ezek szerint – általában, s Pilis esetében is – joggal helyezhetők a 12. század második felére.

Az ily módon kiformalódó erdőispánságok mindazonáltal még jó ideig, többnyire az egész 13. századon át, megőrizték azon jellegzetességeiket, melyek megkülönböztették őket az ország első alapítású – vagy utóbb, de azok mintájára megszervezett – vármegyéitől. Birtokstruktúrájuk éppúgy a királyi, az egyházi és a világi magánbirtokok mozaikszerűen egymás mellé rendeződő darabjaiból állt össze, mint a vármegyéké, ám a királyi birtokok jóval erőteljesebben érvényesültek az összképben, mint a vármegyék esetében. Az első alapítású vármegyék igazgatása a kezdetektől fogva összefonódott a királyi várszervezet intézményével, az erdőispánságokban ezzel szemben másodlagos fejlemény volt a királyi várak megjelenése. A tatárjárás körüli évtizedekben – néhol a katasztrofális 1241. év tanulságainak levonása után kibontakozó várépítési program keretében, néhol talán már a tatárjárás előtti időszakban¹⁰⁹ – királyi várak épültek az erdőispánságok területén. E várak körül azonban, ellentétben a „klasszikus” szervezetű vármegyékkel, nem épült ki a várispánságok jellegzetes intézménye a maga jól ismert szervezeti rendjével, hierarchikusan rétegzett mikrotársadalmával; a vár alá rendelt királyi birtokok együttese, a lényegét tekintve, a tatárjárás után megszaporodó magánvárak uradalmaihoz volt hasonlatos. Az viszont már a „klasszikus” megyék várispánságaival rokon vonás, hogy az erdőispánságok igazgatása szintén a területükön megépült várakhoz kapcsolódott. A Pilisben Visegrádon épült fel ez a vár, az egykori Visegrád megye ekkor már bizonyos elhagyott ispánsági várától nem messze. Építtetője IV. Béla felesége, Mária királyné volt, aki már 1251-ben innen (*in Wisegrad*) keltezi egyik oklevelét,¹¹⁰ ami alighanem annak jele, hogy a vár – legalább részben – ekkor már állt. Az mindenesetre bizonyos, hogy 1259-re az építkezés befejeződött, s IV. Béla a kész várat feleségének adományozta „a pilisi ispánsággal és kerülettel együtt” (*cum comitatu et districtu de Pelis*).¹¹¹ Az adomány, ehhez kétség sem férhet, a pilisi erdőispánság területén fekvő királyi javakat juttatta Mária kezére,¹¹² egymáshoz kötve az újonnan épült visegrádi vár és a pilisi ispánság sorsát. A vár és az ispánság együttes igazgatásának gondolata azonban valamivel korábban születhetett meg, hiszen egy, az előző évből, 1258-ból, való adat szerint a pilisi ispán már akkor Visegrádon székelte.¹¹³ A kapcsolat mindenesetre tartósnak bizonyult: a későbbiekben a pilisi ispánok a visegrádi várnagyságot is viselték.¹¹⁴

109 *Fügedi Erik*: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Bp. 1977. 18–32.; *Szücs Jenő*: Az utolsó Árpádok. Bp. 1993. 27–32.

110 1251: ÁUO VII. 326.

111 1259: BTOE I. 68–69., vö. uo. 78–79.

112 Utóbb hasonló módon adta Béla Pozsegát is feleségének, vö. *Kristó Gyula*: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. 1979. 29.

113 Az esztergomi káptalan ugyanis Visegrádra küldte megbízottját Fülöp pilisi ispán végrendelkezni kívánó feleségéhez (1258: HO VI. 95.).

114 1285: *Eyza comes de Pylis et castellanus de Wisegrad* – MES II. 207., ez a gyakorlat folytatódott az Anjou-korban is, ld. *Engei Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. Bp. 1996., I. 163.

A 13. század második felében a pilisi erdőispánság mind a birtokviszonyok, mind a helyi társadalom tekintetében a vármegyékhez hasonló formát öltött. 1299-ben a pilisi apát Kalászra és Keszibe való eskütársait Pilis megyei nemeseknek (*nobiles in comitatu de Pylis existentes*) mondták.¹¹⁵ A Pilis megyei szolgabírák – egyi-ükük megint csak kalászi nemes – 1333. évi feltűnése¹¹⁶ pedig a fejlődés végpontját jelöli ki: az erdőuralomból megyévé alakult Pilis ekkortájt már éppolyan szervezet- tel rendelkezik, mint az ország bármely más megyéje.

A Nagy-sziget ispánsága

A Pilis-erdőből az Árpád-kor végére Pilis megyét formáló fejlődési modell adta meg a középkorban általánosan Nagy-szigetnek nevezett mai Csepel-sziget korai történe- tének kereteit is. A sziget éppúgy királyi magánuradalom volt, mint a Pilis-erdő, s a két terület azonos alapokon meginduló fejlődése jó ideig párhuzamos pályákon fu- tott, melyek csak az Árpád-kor utolsó évtizedeiben távolodtak el egymástól.

A sziget múltjáról a 13. század elején író Anonymus így számol be: „Árpád ve- zér ... a Duna mentén a nagy szigetig haladt. Tábort ütöttek a nagy sziget mellett, majd Árpád vezér meg nemesei bevonultak arra. Mikor látták a helynek termékeny- ségét és gazdagságát, továbbá hogy a Duna vize milyen erőssége neki, kimondhatat- lanul megszerették. Egyszermind elhatározták, hogy ez lesz a vezéri sziget, s a ne- mes személyek mindegyike ott udvart meg majort kap. Árpád vezér ... meghagyta, hogy ... minden lovát vigyék oda és ott legeltessék. Lovászai fölé mesterül egy igen okos kun embert tett, név szerint Csepelt. Minthogy Csepel lovászmester ott lakott, azért nevezték el azt a szigetet Csepelnek egészen a mai napig.” Anonymus művé- ben innen indultak Árpádék Pannónia meghódítására, s annak bevégezte után ide is tértek vissza, s itt fogadta Árpád Mén-Marót békét kérő követeit.¹¹⁷

Ha a Névtelen történeti maggal bíró hagyományt foglalt is írásba, elbeszélése megformálásakor – munkamódszerének megfelelően – saját korának viszonyaival ele- gyítette azt. Az idézett történetben a kunok és a lovászmesteri méltóság szerepeltése nyilvánvaló anakronizmus, miként az is feltehető, hogy Mén-Marót követségének cse- peli fogadásához az adhatta az ötletet, hogy III. Béla király – akinek Anonymus egy- koron a jegyzője volt – a Csepel-szigeten látta vendégül ünnepélyes vadászon a ke- resztes hadjárata során Magyarországon átvonuló I. Frigyes német-római császárt, s Imre király 1203-ban valóban itt fogadta Kulin bosnyák bán követségét.¹¹⁸

A sziget korai történetére nézve II. Géza király egy 1148. évi oklevele kínál biz- tos támpontot. Ebben szó esik arról, hogy Szent László király – egyebek mellett – a „megyeri révtől a király nagy szigetéig” (*a portu Meger usque ad magnam insulam*

115 1299: Pilis I. 418.

116 1333: Anjoukori okmánytár. I–VII. Szerk. Nagy Imre, Nagy Gyula. Bp. 1878–1920., III. 27–28.

117 SRH I. 88–89., 101. A magyar szöveg Pais Dezső fordítása (MKI 48.).

118 *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descenduntium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC.* (= CFHH) I–III. Collegit Albinus Franciscus Gombos. Budapestini 1937–1938., I. 292.; 1203: CD II. 407–408.

regis) terjedő Duna-szakasz halászatát az óbudai káptalannak adta.¹¹⁹ A 11. század utolsó negyedében tehát bizonyosan királyi uradalom volt már a sziget, s meglehet, hogy ez az időhatár még korábbra visszavihető. A zalavári apátság 1019. évre keltezett alapítólevele ugyanis Szent István adományai között felsorolja a Csepel-szigeti királyi ménes csikótizedét (*decimam equorum nostrorum in insula, que vocatur Schepel in poledris*).¹²⁰ Az anonymusi híradással lényegileg egybehangzó oklevél azonban kétségtelen hamisítvány, s így adatainak értelmezése rendkívüli óvatosságot igényel. Az a körülmény, hogy a vélhetően 14. századi hamisító a szövegben számos régies kifejezést és névalakot alkalmazott, arra látszik utalni, hogy forrásai között 11. századi minták is lehettek. Ez lehetőséget biztosít arra, hogy az oklevél adatait – fenntartásokkal bár, de – figyelembe vegyük.¹²¹ Az már inkább kérdésesnek tekinthető, hogy egy további adat, mely szerint a tihanyi apátságnak évente ötven csikó járt a királyi ménesből,¹²² kapcsolatba hozható-e a Csepel-szigettel. Anonymus elbeszéléséből ilyenformán a sziget uralkodói birtoktestként – Anonymusnál „vezéri sziget”-ként (*ducalis insula*)¹²³ – való szerepeltetése, és ezzel összefüggésben a királyi ménes említése tekinthető történeti értékű híradásnak.

A Csepel-sziget Fejér vármegye területébe ékelődik be; ennek ellenére valószínűbbnek tűnik, hogy a szigetet és az azon kialakult királyi uradalmat kezdetben Visegrád megyéhez számították. A sziget egyházai ugyanis, csakúgy a veszprémi püspökség szentendrei (utóbb: budai) főesperességéhez tartoztak, mint Visegrád vármegye más – a Dunától nyugatra eső – részei.¹²⁴

A Nagy-szigeti uradalmat a 13. század első felében, a hasonló királyi prédiók mintájára szervezhették ispánsággá: első ispánja 1259-ből ismert.¹²⁵ Az ispánság a sziget csaknem egész területére kiterjedt – magánbirtokról csupán egy-két helyen van tudomásunk¹²⁶ –, sőt, a szigettel szomszédos területek néhány királyi birtoka is az ispánsághoz tartozott, mint például a Fejér megye dunántúli részén, a szigeten fekvő Lórévvel szemben kereshető Tamási.¹²⁷ Az ispánság alá rendelt királyi szolgálá-

119 DHA I. 308.

120 DHA I. 91.

121 Az oklevél kritikájára ld. RA 7. sz.; *Püspöki Nagy Péter: Piacok és vásárok kezdetei Magyarországon 1000–1301. I.* Pozsony, 1989. 54–56. (1250 körüli szerkesztés mellett érvelve); DHA I. 90–91.

122 1055: DHA I. 151.

123 SRH I. 88.

124 *Györffy Gy.*: Budapest i. m. 319.

125 1259: AUO VII. 505. – II. András 1217. évi oklevele, mely szerint Imre király „medietatem tributit de Pesth monasterio Tyburtii comitis de Insula” adományozta (ÁUO XI. 150. és BTOE I. 14–15.), nem vonható a csepeli ispánság kezdeteinek kérdéséhez (vö. *Pesty Frigyes: Az eltűnt régi vármegyék. I–II.* Bp. 1880. [reprint: 1988.], I. 82.; *Kristó Gy.*: Vármegyék i. m. 246.), mivel a szöveg nem Tyburtius szigeti ispán monostoraként, hanem Tyburtius ispán szigeti monostora formában értelmezendő (vö. *Györffy Gy.*: Pilis megyei monostorok i. m. 281.), az említett sziget pedig nem a mai Csepel-sziget, hanem a Szentendrei-sziget.

126 Vö. pl. 1297: RA II/4. 184–186.

127 1281: CD V/3. 97., vö. *Györffy Gy.*: Tört. földr. II. 409.

lónépek közül a Tököltől keletre lakó erdőővőket (*custodes silvarum*) és a földemesi méhészeket (*mellidatores*) említik forrásaink.¹²⁸

Annak a késő középkori gyakorlatnak, mely szerint az uralkodó a királynénak engedi át a Nagy-sziget ispánságát,¹²⁹ már az Árpád-kor végén megmutatkoznak az első jelei. 1281-ben IV. László felesége, Erzsébet királyné, saját földjeként (*terra nostra*) adományozta el az ispánsághoz tartozó Fejér megyei Tamásit,¹³⁰ 1293-ban pedig a szigeten fekvő Halásztelek eladományozásakor állíttatott ki III. András és Fenenna királyné azonos értelmű oklevelet.¹³¹

A Nagy-szigeti ispánság az Árpád-kort követően nem osztozott a többi királyi magánuradalomból kialakított ispánság sorsában. Azok egy része önálló megyévé fejlődött – miként azt Pilis példáján láthattuk –, más részük pedig beolvadt a szomszédos vármegyék területébe. Akármelyik változat is következett be, előzményei közé tartozott az ispánság területi és szervezeti egységének a királyi birtokadományok következményeként végbemenő megbomlása. A Nagy-szigeti ispánság történetének épp az a szembetűnő sajátossága, hogy ez a fejlemény csaknem teljes mértékben hiányzik belőle. Az itteni uradalom földjeiből is tettek adományokat az uralkodók mind egyházaknak, mind világiaknak, a sziget nagy része mégis megmaradt királyi kézen. Még az is előfordult, hogy valamely, korábban eladományozott birtokot – cserével kártalanítva az adományost – utóbb visszacsatoltak a Nagy-szigeti ispánsághoz.¹³² A királyi birtokok tartósan megmaradó túlsúlya konzerváló hatással volt a sziget ispánsági szervezetére, s így a Nagy-szigeti ispánság a 14–15. század folyamán is megőrizte önállóságát.¹³³

Pest megye kialakulása

Az egykori Visegrád vármegye részeiként az előzőekben azonosított területek közül kétségtelenül az önálló Pest megye kezdeteit borítja a legsűrűbb homály. Maga a „Pest megye” kifejezés csak viszonylag későn, 1255-ben fordul elő első ízben, amikor is IV. Béla király a Pest megyében fekvő Keszi földet (*terram Kezv in comitatu Pestiensis*) a Gyulazombor nembéli Seywredus fejéri ispánnak adományozta.¹³⁴

128 1270–72. k.: BTOE I. 117.; 1280: BTOE I. 185., ill. 1264: MES I. 511. – A Nagy-szigeti királyi erdőővők és lovaszok még 1344-ben is szerepelnek, ld. A zichi és vásonekeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára. I–XII. Szerk. Nagy Iván, Nagy Imre, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Lukacsics Pál. Bp. 1872–1931., II. 136–137.

129 *Pesty F.*: i. m. I. 76.; *Kubinyi András*: Csepel története a Vasgyár alapításáig. In: Csepel története. H. n. 1965. 10.

130 1281: CD V/3. 97.

131 1293: CD VI/1. 236–240. és 240–241.

132 1272: BTOE I. 129.

133 *Csánki Dezső–Fekete Nagy Antal*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–V. Bp. 1890–1941., III. 296. és uo. 3. sz. jegyz.; *Kubinyi A.*: Csepel i. m. 9–14.; *Uő*: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Szerk. Gerevich László, Kosáry Domokos. Bp. 1973. (Budapest története II.) 30–31.; *Engel P.*: i. m. I. 123.

134 1255: ÁUO VII. 385–386.

Pest megye kialakulásának vizsgálatakor nemcsak a Visegrád megye említésétől a Pest megye feltűnéséig eltelt közel két és fél évszázadnyi úr áthidalása okoz nehézséget, hanem az is, hogy a már kialakult Pest megye szervezete olyan egyedi sajátosságokat mutat, melyek sehogy sem illeszthetők be a középkori magyar megyeifejlődés általános jellemzőiről való ismereteink rendszerébe. A helyzet ugyanakkor mégsem reménytelen, hiszen éppen ezek a szervezeti „anomáliák”, a szokványos fejlődési utat bejárt megyék fejlődésétől való eltérések adhatnak támpontokat a Pest megye kialakulásának mikéntjét firtató kérdéseink megválaszolásához.

Az 1446. évi rákosi országgyűlés alkalmával az országnagyok oklevelet bocsátottak ki, mely Pest megye nemeseinek és egyéb státusú birtokosainak sérelmeit volt hivatva orvosolni. A Pest megyeiek ugyanis előadták, hogy Hédervári Lőrinc nádor megyésispánt (*comitem parochialem*) próbál rájuk erőszakolni, jóllehet a szent királyok által biztosított kiváltságaik értelmében Pest megyében soha nem volt ilyen (*comes parochialis in ipso comitatu Pestiensis ... nullo unquam tempore residerent*). Az országnagyok helyt adtak a panasznak, s mindenkit eltiltottak a Pest megyeiek szabadságainak csorbításától.¹³⁵

Ispán (*comes*) nélküli megye (*comitatus*) – ez valóban egyedülálló konstrukció a magyarországi igazgatás középkori történetében. Egy ideig. II. Ulászló 1492. évi dekrétuma ugyanis Pest mellett már Pilis megyét is úgy említi, mint amelynek addig sem voltak ispánjai, s ne is legyenek a jövőben sem.¹³⁶ Hasonló módon szerepel a két megye a késő középkor néhány további törvényében is.¹³⁷

Ami mármost e 15. századi vélekedés igazát illeti, Pilis esetében mindenesetre megállapítható, hogy tévedésen alapul: a pilisi ispánok, mint azt az előzőekben láthattuk, a 13. század elején feltűnnek a forrásainkban, s találkozunk velük egészen az Anjou-kor végéig.¹³⁸ Pest megye ispánjait ellenben valóban nem emlegetik középkori emlékeink, ám vannak olyan adataink, amelyek megnyugtató magyarázatot kínálnak e különös helyzetre.

1322-ben Debreceni Dózsa nádor budai alnádora, István, Pest megye négy szolgabírájával együtt ítélkezett.¹³⁹ Az adat jelentőségét az adja meg, hogy az 1270-es évek óta szereplő szolgabírák a megyésispánnal – illetve annak előbb udvarispán (*curialis comes*), utóbb alispán (*vicecomes*) néven emlegetett helyettesével – testületet alkotva bíraskodtak. A megyei hatóság összetételét ily módon határozta meg III. András király 1290. évi törvénye,¹⁴⁰ s e gyakorlat általános volta mellett bizonyítanak a 13–14. század fordulója körüli évtizedektől kezdve megyei oklevelek tucatjai. Ha tehát a Pest megyei szolgabírák mellett – a megyésispán, illetve az alispán helyén – a

135 1446: Pest 187–188.

136 1492: 100. tc. (Corpus Iuris Hungarici. [= CIH] Magyar törvénytár 1000–1895. I. Az 1000–1526. évi törvénycikkek. Kiad. Nagy Gyula, Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen. Bp. 1899. I. 550.)

137 1495: 20., 24. tc.; 1498: 44., 57. tc. (CIH I. 574., 576., 618., 626.)

138 Vö. *Engel P.*: i. m. I. 163.

139 1322: MOL DI 86 950.

140 1290: 5. tc. (Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I–VI. Bearb. Franz Zimmermann, Kari Werner, Georg Müller, Gustav Gündisch. Hermannstadt–Köln–Wien–Bucuresti. 1892–1981., I. 173.)

budai alnádor szerepel, az aligha magyarázható másként, mint hogy az alnádort vagy annak urát, magát a nádort tekintették Pest megye ispánjának. Hogy végül is melyiküket, azt a budai káptalan 1333. január 15-én kiadott oklevele világítja meg. Ebben a káptalan arról tett jelentést I. Károly királynak, hogy üresedésben lévén az alnádori méltóság (*vacante iudicatus vicepalatinatus*), nem tudta teljesíteni a király 1332. december 27-én kelt utasítását, mely előírta az uralkodói parancslevél bemutatását a Pest megyei ispánnak és szolgabíráknak (*comiti et iudicibus nobilium de comitatus Pestensi*).¹⁴¹ Az egymást kiegészítő adatok nem hagynak kétséget afelől, hogy az 1330-as években a nádor Budán székelő helyettese számított Pest megye ispánjának.

A 14. század elején felbukkanó jelenségekkel kapcsolatban gyakran felmerül a gyanú, hogy Anjou-kori újítások lennének, ez alkalommal azonban bizonyosan nem erről van szó. Az alnádor¹⁴² ugyanis kimutathatóan már 1279-től Budán székel, ¹⁴³ s szempontunkból éppen nem mellékes körülmény, hogy ezt megelőzően Pest városban tartotta bírói székét. V. István király ennek megfelelően 1272-ben a „Pesten székelő alnádornak” (*vicepalatino in Pest residenti*) és más bírának adta parancsba, hogy a Nyulak szigetén – a mai Margit-szigeten – lévő apácakolostor birtokainak népei felett ne ítélkezzenek, mert azok ügyeiben az ítélkezés jogát a király magának tartja fenn.¹⁴⁴ Az oklevél, az alnádor pesti székhelyének igazolásán túlmenően, más tekintetben is árulkodó. A rendes bíróság joghatósága alóli kivétel (*exemptio*) kiváltsága, mellyel V. István utasítása szerint a szigeti kolostor is rendelkezett, jól ismert az Árpád-korból. Ez a mentesség (*immunitas*) már 1211-ben úgy szerepel, mint amely a királyi alapítású monostorok (*monasteria regalia*) sajátja,¹⁴⁵ az uralkodó kegyúri jogának (*patronatus*) folyományaképpen.¹⁴⁶ Más egyházak népei felett ugyanis az Árpád-kori jogban „nagyobb ügyek” (*maiores cause*) néven megkülönböztetett bűncselekmények esetében – általában a lopást, útonállást, gyilkosságot, gyújtogatást és más erőszakteteleket, valamint a pénz- és tizedügyeket sorolták ezek közé – a megyésispánokat (*comites parochiales seu castrorum*) illette meg az ítélkezés joga.¹⁴⁷ Ennek megfelelően a teljes *immunitas* birtoklása a megyésispánok bírói hatalmától való mentességet biztosított, melyet az ilyen kiváltságot adományozó vagy megerősítő királyi oklevelek hol a „minden bíró” (*nullus iudicum*) joghatósága alóli felmentéssel határoznak meg – mint például a pilisi ciszterci monostor esetében¹⁴⁸ –, hol pedig úgy – például a bakonybéli vagy a pannonhalmi monostorok oklevelei-

141 1333: CD VIII/7. 239–240. – Az oklevél regesztáját téves, 1323. jan. 14-i dátummal közli Anjou-kori oklevéltár. VII. 1323. Szerk. Blazovich László, Géczy Lajos. Bp.–Szeged, 1991. 7. sz., az évszám azonban az eredetiben, amint arra *Tringli István* barátom volt szíves felhívni a figyelmemet, kétségtelenül 1333 (MOL DI 40 417.).

142 *Hajnik I.*: i. m. 19–20., 66.: *Szovák Kornél*: Rátót nembeli Roland nádor kúriája. In: A Dunántúl településtörténete. VII. Szerk. Somfai Balázs. Veszprém, 1989. 300–301.

143 *Györffy Gy.*: Budapest i. m. 336.

144 1272: BTOE I. 126.

145 1211: CDCr III. 106.

146 1271: CD V/1. 250–251. (keltére ld. RA 2089. sz.)

147 1264: MES I. 513., vö. 1272: MES I. 594. és 1252: HO VI. 74. (az utóbbi kétes hitelű, ld. RA 979. sz.)

148 1254: Pilis I. 318.

ben¹⁴⁹ –, hogy tételesen felsorolják mindazon ispánokat, akiknek megyéjében a kiváltságot élvező egyház birtokai fekszenek.

A szigeti apácák kiváltságát biztosító oklevélnek az alnádort kiemelő megfogalmazása ebben az összefüggésben válik értelmezhetővé. A tatárjárás után alapított kolostor 1272-ben már jelentős birtokállományt mondhatott magáénak az ország különböző megyéiben. A Komárom vagy a Somogy megyei jószágok esetében az *immunitas* magától értetődően a komáromi, illetve a somogyi ispán joghatósága alól mentesítette az apácák népeit. Mivel az alnádor – nádort helyettesítő tisztéből fakadóan – sem a szigeti, sem bármely más egyház népei felett nem rendelkezett bírói hatalommal, felbukkanását az oklevélben csak megyésispáni jogköre magyarázhatja. A megye pedig, melynek ispáni teendőit a Pesten székelő alnádor ellátta, nyilvánvalóan nem lehetett más, mint Pest, ahol az apácák birtokainak egy jelentős hányada csoportosult.

Az alnádor Pest megyei ispánsága 1272-ben már komoly múltra tekinthetett vissza, miként az a Pest városában élő királyi vendégtelepesek 1244. évi kiváltságleveléből megítélhető.¹⁵⁰ A privilégium, a hasonló tárgyú oklevelekkel egyezően, a *hospesek* életének számos területét szabályozza: egyebek mellett rendezi katonai kötelezettségüket, vámmentességet biztosít számukra, megadja a szabad végrendelkezés és a plébánosválasztás jogát. A *hospes*közösség önkormányzatát – mind Pest, mind a többi, hasonló szabadságokat elnyert település esetében – értékes jogi kiváltság teremtette meg. A szokásos gyakorlat szerint az uralkodó mentesítette a kiváltságolt közösséget a területileg illetékes megyésispán joghatósága alól,¹⁵¹ miközben engedélyt adott arra, hogy a vendégtelepesek bírót (*iudex*) vagy falunagyot (*maior ville*) válasszanak maguknak, aki aztán ügyeikben ítélkezik.¹⁵² Pest esetében ezek a kiváltságok oly módon jelentkeznek, hogy a király megadván az engedélyt a falunagy választására, az alnádort eltiltja a pesti vendégtelepesek feletti ítélkezéstől és a körükben való erőszakos megszállástól (*descensus*). A szituáció azonos az említett 1272. évi oklevél által eléink tárta: az alnádor ugyanolyan összefüggésben szerepel Pest megyét illetően, mint amilyenben más megyék esetében a megyésispán szokott, azaz Pest megye ispánja 1244-ben az alnádor volt. Sőt, tehetjük mindjárt hozzá, annak kellett lennie már azt megelőzően is.

Az 1244. évi pesti kiváltságlevelél ugyanis az itteni *hospesek* azon szabadságait sorolta elő, amelyeket azok még a tatárjárás előtt szereztek, ám az ezeket írásba foglaló oklevelük 1241 viharában, nyilván a település pusztulásakor,¹⁵³ elveszett. Az eredeti kiváltságlevelél keletkezésének idejét illetően feltevésekre vagyunk kénytelenek

149 1264: ÁUO VIII. 94. és 1270: ÁUO III. 230–231.

150 1244: Turul 1910. 77.

151 Vö. 1271: *Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana*. Ed. Stephanus Ladislaus Endlicher. Sangali 1849. 526.; 1277: *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg*. (= UB) I–IV. Bearb. von Hans Wagner, Irmtraut Lindeck-Pozza. Graz–Köln–Wien, 1955–1985., II. 103.; 1279: UB II. 132.

152 Összefoglalóan ld. *Fügedi Erik*: Középkori magyar városprivilegiumok. In: *Uő*: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1981. 280–300.

153 SRH II. 571.; CFHH III. 2237–2238.

hagyatkozni: ezek közül a legvalószínűbbnek az tűnik, hogy 1231-re tehető a pestiek első kiváltságolása.¹⁵⁴

A kérdés mármost az, hogy vajon a pestiek tatárjárás előtti kiváltságlevele is tartalmazta-e az alnádorral kapcsolatos rendelkezést, vagy – miként az megfogalmazódott¹⁵⁵ – egyike lenne azon cikkelyeknek, melyekkel 1244-ben egészítették ki a korábbi rendelkezéseket. Igenlő válasz esetén bizonyítást nyerne, hogy az alnádor Pest megyei ispánsága a tatárjást megelőző időkre nyúlik vissza, ami már önmagában sem lebecsülhető eredmény. Ennek elvi lehetősége adott, hiszen alnádorokkal már az 1220-as évek elejétől találkozhatunk forrásainkban.¹⁵⁶ A kérdés megválaszolásához végső soron azt kell mérlegelnünk, hogy mi indokolhatta az alnádor Pest megye élére helyezését, történt legyen az akár a tatárjárás előtt, akár utána.

Az, hogy a király főbb méltóságviselői tisztük mellett még megyésispánságokat is viseltek, jól ismert jelenség az Árpád-kori Magyarország kormányzatában.¹⁵⁷ A 12. századi előzmények után a 13. században kikristályosodó gyakorlat szerint a nádor, a királyi udvarispán (országbíró), a tárnok-, az asztalnok-, a lovász-, a pohárnokmester és a királynéi udvartartás néhány tagja (leggyakrabban az udvarispán) rendszeresen egyidejűleg egy vagy több megye ispánja is volt,¹⁵⁸ tekintet nélkül az 1222. évi Aranybulla korlátozó intézkedésére.¹⁵⁹ Az alnádor Pest megyei ispánsága azonban legalább két ponton alapvetően különbözik a méltóságghalmaz ezen típusától. Esetében ugyanis nem a voltaképpeni méltóságviselőről – ti. a nádorról –, hanem annak helyetteséről van szó, ami korántsem elhanyagolható eltérés. A másik különbség abban mutatkozik meg, hogy a főméltóságok különböző megyék élén álltak, s hogy éppen melyik ispánságát viselték, annak okai az egyes konkrét esetekben ma már inkább csak sejthetők, semmint pontosan feltárhatók. Az 1192 és 1235 közötti időszak nádorai például Bács, Bihar, Bodrog, Csanád, Keve, Moson, Pozsony, Sopron és Újvár megyék ispánságait viselték.¹⁶⁰ Az alnádor ezzel szemben az 1244 és 1333 között eltelt közel egy évszázad folyamán mindvégig egyetlen megye, nevezetesen Pest ispánja volt, ami arra vall, hogy a két tisztség intézményesen kapcsolódott egymáshoz. E kapcsolat eredetének kérdéséhez a dolog természetéből adódóan két irányból közelíthetünk: Pest megye, illetve az alnádori tisztség felől.

Ami Pest megyét illeti: ismételten nyomatékosan hangsúlyozzuk, hogy területe eredetileg ahhoz a Visegrád vármegyéhez tartozott, amelynek legfőbb jellemzője a királyi birtokok szokatlan bősége volt. A megye területén találjuk Szent István első

154 Györffy Gy.: Budapest i. m. 282.

155 I. m. 296.

156 1220: VR 248., 249., 266., 271. sz.; 1221: VR 282., 289., 318., 321. sz.; 1222: 8. tc. (EFHH 137.) – A Szent László neve alatt fennmaradt ún. III. dekrétum egyik cikkelyében a királyi udvarból eltávozó nádort helyettesítő személy (Szt. László III. 3. tc. *Závodszy L.*: i. m. 174.) sokkal inkább a nádor alkalmi helyettese lehetett, semmint valamely állandó jellegű tisztség viselője, s ezért ez az említés aligha kapcsolható az alnádori tisztség történetéhez.

157 Vö. legújabban *Nógrády Árpád*: Magistratus et comitatus tenentibus. II. András kormányzati rendszerének kérdéséhez. Sz 1995. 168–174.

158 A területiális különkormányzatok élén álló bán és vajda e tekintetben más elbírálás alá esik.

159 1222: 30. tc. (EFHH 142.)

160 *Nógrády Á.*: Magistratus i. m. 171–172. (táblázat)

székhelyét, Esztergomot, s királyi udvarházakról van tudomásunk Dömösön, Csepelen, Óbudán, Pesten és Cinkotán, továbbá királynéi udvarház állhatott a tatárjárás előtt a mai budai Várhegyen is.¹⁶¹ Ez az öt udvarház – a hatodikként melléjük sorolható esztergomi palotával együtt – az egész ország területéről ismert valamennyi 11–12. századi királyi udvarház igencsak jelentős hányadát teszi ki.¹⁶² Még a 13–14. századból származó adataink is tekintélyes uralkodói birtoktestek képét rajzolják ki Pest megye területén, s biztosra vehető, hogy a korábbi időszakban jóval nagyobb lehetett az említett udvarházak alá rendelt királyi birtokok száma.

Lássuk mármost az alnádort, pontosabban: a nádort, mert helyettesére a 11–12. századból nem rendelkezünk adatokkal,¹⁶³ vélhetően azért, mert a tisztség akkortájt még nem is létezett. Annál inkább figyelemre méltó ugyanakkor mindaz, amit a nádori tisztség történetének korai szakaszáról tudunk. A nádor eredetileg a királyi udvar ispánja (*comes palatii*)¹⁶⁴ volt: tevékenységének jelentős részét az udvartartás mindennapi életének szervezése és felügyelete tölthette ki. A tisztség kifejezetten gazdasági jellegűnek tekinthető,¹⁶⁵ s csak másodlagosan jutott szerephez az igazságszolgáltatásban. Igaz, e szerep mindjárt kettős volt: az udvar ispánjaként joghatóságot gyakorolt a királyi udvari birtokszervezeteihez tartozó népek felett, mégpedig minden korlátozás nélkül,¹⁶⁶ ugyanakkor viszont, mivel az udvar egyúttal a király személyes ítélkezésének helye is volt, a nádor lett az uralkodó állandó bírói helyettese. Ebben a minőségében a király nevében bíraskodott, s az uralkodói pecsétet is ő őrizte.¹⁶⁷ A nádor ezen többrejtű feladatköre a 12. század első harmadában alakult át. Az udvartartás gazdasági jellegű ügyeinek intézését és a király képében való bíraskodást egy újonnan megjelenő tisztségviselő, a királyi udvarispán (*curialis comes regis*) vette át. A nádor önálló, országos hatáskörű bíróság élére került,¹⁶⁸ miközben megtartotta a királyi udvari birtokszervezeteinek népei feletti joghatóságát is.¹⁶⁹

Adva van tehát egy megye – a 11. századi Visegrád s benne a későbbi Pest –, mely megye területének meghatározó része a királyi udvari birtokszervezetéhez tartozik, s egy királyi főméltóság – a nádori tisztség –, melyről az Árpád-kor egésze alatt kimutatható, hogy bírói joghatóság illette meg ugyanezen birtokszervezet népei felett. Bizonytalán ebben a tényezőben, az udvari birtokokban jelölhetjük meg a nádori méltóság és Pest megye történetének azon közös elemét, mely az alnádort Pest megye ispánjává tette. Elvben felmerülhetne az is, hogy Pest megye kivételes helye-

161 *Kubinyi András*: Buda város pecséthasználatának kialakulása. TBM 1961. 125–127., vö. még *Uő*: A király és a királyné kúriái a XIII. századi Budán. AÉ 1962. 165–169. és *Györfly Gy.*: Budapest i. m. 264.

162 A korai királyi udvarházakra ld. *Györfly Gy.*: Budapest i. m. 264. és *Uő*: István király i. m. 234.

163 Vö. a 156. sz. jegyzettel.

164 SRH II. 500.; 1055: DHA I. 152.

165 Vö. pl. Kálmán I. 36. tc. (*Závodszy L.*: i. m. 188.)

166 Szt. László III. 3. tc. (*Závodszy L.*: i. m. 174.)

167 I. h.

168 Ennek kifejlett formájára ld. 1222: 8. tc. (EFHH 137.) – A nádori tisztség korai történetére összefoglalóan ld. *Váczy Péter*: A királyság központi szervezete Szent István korában. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján i. m. II. 49–59.

169 Vö. pl. 1221: MES I. 231.; 1282: ÁUO IV. 243.

tét a királyi székhelyek közelségével hozzuk kapcsolatba. A már idézett 15. századi törvények éppen így járnak el, Pest és Pilis megyésispánjának hiányát a király és a központi bíróságok székhelyének, Budának a közelségével magyarázva.¹⁷⁰ Erősíteni látszik ennek a megoldásnak a helyességét az is, hogy a király óbudai udvarházában már a 13. század első felében bíraskodási és kormányzati ülészakokat tartott, aminek okleveles emléke is fennmaradt,¹⁷¹ s a század második felében Óbuda lett az 1267 tájától a király nevében folyó ítélkezést ténylegesen irányító alországbíró¹⁷² állandó székhelye.¹⁷³ Ha azonban Pest megye szervezeti sajátosságai valóban ezzel a kérdéskörrel függenének össze, akkor elvárható lenne, hogy ispánjaként a királyi kúriában ítélkező¹⁷⁴ országbíró vagy annak helyettese szerepeljen. Mivel ez köztudomásúlag nem így volt, ezért ez a megoldás magától értetődően elesik. Magyarázatot kíván mindazonáltal egyfelől az, hogy miért nincs hasonló kapcsolat más királyi magánbirtokok és a nádori tisztség között, másfelől pedig az, hogy az egykori Visegrád vármegyének miért csak az utóbb Pest megyeként ismert részén tapintható ki – az alnádor Pest megyei ispánsága révén – ez a kapcsolat.

A két kérdésre ugyanaz a körülmény, nevezetesen az összefüggő területtel rendelkező, nagy kiterjedésű uralkodói birtoktestek ispánsággá szerveződése adja meg a feleletet. Tudni való mindenekelőtt, hogy a királyi udvarházak egy részéhez nem a pilisihez vagy a Nagy-szigetihez hasonló uradalom tartozott, hanem az udvarháztól kisebb-nagyobb távolságra fekvő birtokok csoportja, melyek együttese udvarnokispánságot alkotott. Ilyen udvarnokispánságokról jó néhány adat tájékoztat.¹⁷⁵ Más a helyzet az egybefüggő területtel rendelkező uradalmak esetében. Ezeket, amint azt Pilis és a Nagy-sziget példáján láthattuk, országszerte a 12–13. század fordulója körüli évtizedekben szervezték ispánságokká, s nincs nyoma annak, hogy bármi módon a nádori méltósághoz kapcsolódtak volna. A nagy uradalmak ispánsággá szervezése leválasztotta Pilist az – ispánsági központ Esztergomba települése óta bizonyára Esztergomnak nevezett – egykori Visegrád vármegye testéről, s ugyanez történt, gyaníthatóan egy-két évtizeddel később, a Nagy-szigettel is. Az ily módon kettészakított megye nyugati része a továbbiakban mint Esztergom vármegye szerepel, mely tisztázatlan körülmények között, talán már a 12. század folyamán,¹⁷⁶ a Dunától északra fekvő területekre is kiterjedt. Visegrád vármegye keleti maradványterületein szerveződött meg Pest megye.

Hogy valóban a pilisi királyi uradalom ispánsággá történt átalakításának jutott kulcsszerep az önálló Pest megye létrejöttében, azt egy más oldalról igazolja, hogy magának a pesti területnek az esetében is kísérlet történt a helyi királyi birtokok

170 1492: 100. tc. (CIH I. 500.)

171 *Kumorovitz L. B.*: i. m.

172 *Gerics József*: A királyi bírói jelenlét a XIII–XIV. század fordulóján. *Jogtudományi Közlöny* 1962. 652.

173 *Györffy Gy.*: Budapest i. m. 335–336.

174 1222: 9. tc. (EFHH 137.)

175 A teljesség igénye nélkül pl. 1131: Ó-Magyar Olvasókönyv. Összeáll. Jakubovich Emil, Pais Dezső.

Pécs, 1929. 27.; 1184: PhRt X. 501.; 1237: PhRt I. 754., ÁUO II. 73–74.; 1266: CD IV/3. 314.; 1269:

HO VII. 117.; 1274: CD VII/4. 148.; 1279: RA II/2–3. 255., stb.

176 Vö. 1156: CDES I. 78–79.

egységes ispánsággá szervezésére. 1227-ben Béla herceg – a későbbi IV. Béla király – a Nyulak szigetén lévő Szent Mihály egyháznak adományozott egy Pazándok falu melletti malmot és eltiltotta „az idők során állítandó valamennyi budai ispánt” (*omnes comites Budenses per tempora constituendos*) az új birtokos háborgatásától.¹⁷⁷ A(z ó)budai ispán a továbbiakban nem szerepel, a környék királyi birtokait összefogó intézmény nyomai azonban jól kivehetőek a ránk maradt forrásanyagban. 1267-ben IV. Béla a Nyulak szigetén létesült apácakolostornak adományozta a(z ó)budai uradalmához (*clitium nostrum Budense*) tartozó felhévizi és jenői királyi hajósokat, akik az Esztergomtól a Nagy-szigetig terjedő Duna-szakaszon szolgálták a királyt.¹⁷⁸ Felhézis a folyó budai partján, a mai Margit-sziget déli végével szemben terült el,¹⁷⁹ az említett (Rév)jenő pedig átellenben, a pesti oldalon.¹⁸⁰ Az uradalmat jelölő *clitium* kifejezés hasonló értelemben szerepel a királynék segesdi uradalmával kapcsolatosan.¹⁸¹ Az adatok egyértelművé teszik, hogy a(z ó)budai *clitium* az egykori Visegrád megye területén fekvő – de a pilisi uradalomhoz nem tartozó – királyi birtokok szervezeti egysége volt: a már említett felhévizi és jenői királyi népek mellett hozzá tartoztak az Esztergom megyei Epöl szőlőművesei, és kapcsolatban maradt az uradalommal a Nagy-szigeti ispán is.¹⁸² Nyilván az sem a véletlen műve, hogy a felhévizi és a jenői hajósok éppen a hajdani Visegrád vármegye határain belül, Esztergom és a Nagy-sziget között tartoztak szolgálatukat teljesíteni.

A tekintetben, hogy végül is miért nem fejlődött ki a királyiak mellett egyéb birtokokat is magában foglaló, megyejellegű (ó)budai ispánság, feltevésekre vagyunk utalva. Ezek egyikének kiindulópontjául az említett Béla herceg és a kérdéses terület között az 1220-as évek közepén meglévő kapcsolat szolgál. II. András 1220–1222 táján átengedte Horvátország és Szlávia kormányzatát legidősebb fiának, aki – egy rövid megszakítással – 1226-ig állt a déli tartományok élén. 1226 nyarán II. András elmozdította az akkor már politikai ellenfelének számító Bélát hercegségéből, és középső fiának, Kálmánnak adta át a Drávántúl kormányzatát, míg Bélának be kellett érnie Erdéllyel.¹⁸³ Béla szlavón hercegségének idejéből tucatnyi oklevele maradt ránk, melyek alapján némileg tájékozottak vagyunk udvartartásának tagjairól, a személye körül csoportosuló kisebb-nagyobb előkelőségek kilétéről. Okleveleiben a hercegi udvar tisztségviselői mellett rendszeresen szerepel a bán, a megyésispánok közül pedig a szlavóniai, illetve a Szlavóniához közel eső délvidéki magyar megyék ispánjai tűnnek fel.¹⁸⁴ Ilyen körülmények között igencsak feltűnő, hogy 1225-ben a

177 1227: BTOE I. 19.

178 1267: BTOE I. 95.

179 *Kubinyi András*: Budafelhézis topográfiaja és gazdasági fejlődése. TBM 1964. 85–177.

180 *Gvörffy Gy.*: Budapest i. m. 256.

181 1276: ad comitatum seu ad clytium nostrum Segusdiense – RA 11/2–3. 167., vö. 1284: ad curtem nostram de Segusdino. ÁUO IV. 266.

182 1267: BTOE I. 95.; 1274: ÁUO IX. 77.; 1277: BTOE I. 164–165.

183 *Kristó Gy.*: Széttagolódás i. m. 48. és *Uő*: A korai feudalizmus (1116–1241). In: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk. Székely György. Bp. 1984. (Magyarország története tíz kötetben 1/2.) 1317–1320., 1336–1338., 1340–1342.

184 RA 567–579. sz.

szlavóniai Petrinya vendégtelepeseinek ügyében Mirizlaus goricai *comes terrigena* társaságában Péter pilisi ispán járt el Béla herceg poroszljójaként.¹⁸⁵ A pilisi ispán Béla szlavóniai környezetében való felbukkanását leginkább az magyarázhatja, ha feltesszük, a herceg Szlavónia mellett az egykori Visegrád megye királyi uradalmait is megkapta. Ezzel állhat összefüggésben Béla már említett 1227. évi adománya is. Ha valóban így történt, akkor okkal gondolhatunk arra, hogy a(z ó)budai ispánság megszervezésének kísérlete Béla herceg személyéhez kapcsolható.¹⁸⁶ Ez mindenestre egyúttal magyarázattal szolgálna a kísérlet kudarcára: az erdélyi ügyek 1227. évi átvétele,¹⁸⁷ majd II. András korábbi adományainak 1228-ban meginduló felülvizsgálata¹⁸⁸ nyilván teljesen lekötötték Béla herceg figyelmét még akkor is, ha az uradalmak netán egy ideig még a kezén maradtak volna, aminek egyébként nincs nyoma. A(z ó)budai *clicium* megmaradt a környék királyi birtokait keretbe foglaló intézménynek, s nem alakult megyévé.

Az egykori Visegrád megye keleti területei azonban nem maradhattak megyei jellegű igazgatás nélkül. Ebben a helyzetben lehetett kézenfekvő megoldás az alnádori tisztség bevonása a kérdés rendezésébe. Az alnádor több szempontból is megfelelő ispánja lehetett Pest megyének. Ura, a nádor révén szoros szálak fűzték a király udvari birtokszervezeteihez, másfelől pedig a megyei birtokosokat sem érthette sérelem a megyésispáni jogoknak az alnádor kezébe adásával, hiszen annak ura, a nádor akkor már minden országlakos ügyében illetékes bíró volt.¹⁸⁹ Mindezek alapján szerfelett valószínűnek ítélnéljük, hogy az alnádor Pest megyei ispánsága visszavezethető a(z ó)budai ispánság megteremtését célzó kísérlet kudarcá utáni időkre, azaz a pestiek vélhetően 1231-ben kiállított első kiváltságlevele már tartalmazhatott utalást az alnádorra mint Pest megye ispánjára.¹⁹⁰

Pest megye területe tehát az államszervezés idején a Visegrádvár körül megszervezett, majd az ispánsági központ 1079 előtti Esztergomba kerülését követően bizonyonnyal Esztergomról nevezett vármegye része volt. A megye felbomlása a pilisi uradalom ispánsággá szervezésével indult meg a 12–13. század fordulóján. E folyamat részeként Esztergom megye a Dunától délre a 13–14. századból ismert területére szorult vissza, s Pilis mintájára önálló ispánsági szervezetet nyert a Nagy-sziget is. A hajdani Visegrád vármegye keleti részeinek újjászervezésére Béla herceg tett kísérletet az 1225–1227 körüli években. A(z ó)budai ispánság terve magában hor-

185 1225: ÁUO XI. 183.

186 Hasonló összefüggést keres *Kristó Gyula* IV. Béla öccse, Kálmán herceg és a segesdi ispánság között, ld. *Kristó Gy.*: Vármegyék i. m. 228–230.

187 Béla herceg első erdélyi vonatkozású oklevele 1227-ben kelt, ld. RA 580. sz.

188 *Rákos István*: IV. Béla birtokrestaurációs politikája. AUSz AH 47. (1974) 9–11.

189 1222: 8. tc. (EFHH 137.)

190 Megjegyzendő viszont, hogy az alnádor bizonyosan nem székelt ez idő tájt Pest városában. Ha ti. így lett volna, az alnádornak nem lett volna szüksége a descensus jogára, márpedig azt, hogy a gyakorlatban élt azzal, éppen az 1231-re visszavezethető 1244. évi kiváltságlevél tiltó rendelkezése igazolja. Az alnádor pesti descensusa és residentiaja tehát szétválasztandó. Előbbi kronológiai tekintetben megelőzi az utóbbit, melyre éppen a descensus jogának megszűnése utáni időkből vannak adataink, ld. pl. 1272: BTOE I. 126. és talán ide vonható az az adat is, mely szerint Rátót nembéli Roland dunáninnyi nádor alnádora, Péter 1298-ban Pesten keltez (HO VIII. 383–384., vö. *Majláth Béla*: Péter alnádor pecsétje 1298-ból. Turul 1883. 12–16.).

dozta a megyévé alakulás lehetőségét, ám az ilyen irányú fejlődés korán megrekedt, s így a magból nem sarjadt ki egy „(Ó)Buda megye”. A terület igazgatási viszonyainak végleges rendezését az alnádori tisztség és a terület ispánságának összekapcsolása hozta meg: 1227 és 1231 között alakult ki az önálló Pest megye a maga sajátos, a Duna mindkét partjára kiterjedő területével, ami a hajdan szintén kétparti Visegrád vármegye öröksége volt, s nem kevésbé különleges szervezetével, mely megint csak Visegrád vármegye korai birtokstruktúrájára vezethető vissza.

ATTILA ZSOLDOS

THE COUNTY OF VISEGRÁD AND WHAT CAME AFTER IT

The study summarises the history of the County of Visegrád. The county was mentioned for the first and last time in a charter issued by King Stephen I in 1009. The contents of the document clearly show that – in addition to areas that were later to form the counties of Pest and of Pilis – the territory of the county included the part of Esztergom County lying to the south of the River Danube, the Island of Csepel, as well as thin strips of both Komárom and Fejér counties. Under church administration, the county belonged to the Diocese of Veszprém, which thus originally extended to those areas lying to the east of the Danube which later fell under the jurisdiction of the Diocese of Vác; the latter seems to have been established in the 1030s. There are clear signs that the County of Visegrád was formed on the original dwelling place of the Árpád dynasty. Thus, on the territory of the county a high proportion of land was owned by the ruler. This circumstance influenced the character of the county; and the county's unique character was enhanced by the fact that the first seat of King Stephen, the town of Esztergom, was located in the county. The centre of the county was the castle at Visegrád, which had been formed from the ruins of a Roman fortification.

The re-organisation of the County of Visegrád began with the transfer of the centre of royal power. After 1018 King Stephen transferred his seat from Esztergom to Székesfehérvár. King Stephen had regarded Esztergom as his own seat. Thus, the same way as he later refrained from organising a diocese for the cathedral at Székesfehérvár, which he was to found as his own private chapel, he never made Esztergom the county centre. After the transfer of the royal court – at some point between 1018 and 1079 – the office of county comes comitatus, which had previously been located in Visegrád, was, however, moved to the castle at Esztergom; and it was at this time that the town became the county centre and that (presumably) the name of the county changed from Visegrád County to Esztergom County – with the territory of the county remaining the same. The former territorial unity of the County of Visegrád was broken up by the re-organisation of the royal domains into independent comitats (ispánság). In the first half of the thirteenth century both the Pilis Forest (silva Pyllis) and Csepel Island (known in medieval times as the 'Great Island') became independent comitats. By the end of the century the Pilis comitat became a county (megye), but Csepel Island remained an independent comitat for the whole of the medieval period. Between about 1225 and 1227, Prince Béla – who was later to become King Béla IV – attempted to organise the eastern territories of the former Visegrád County into an independent comitat with a centre at (Ó)Buda, a plan which if implemented (which it was not) could have led to the subsequent formation of an '(Ó)Buda County'. The administration of this territory – and of Pest County which then became an independent unit – was placed in the charge of the (sub)Palatine at some time between 1227 and 1231.